

MAATSCHAPPELIJK VASTGOED EN PUBLIEKE WAARDE

Deel 1. Trendstudie sociale voorzieningen (2012 – 2022)

Coverfoto:

De geheime tuin, Basisschool De Müllerpier, Rotterdam

Architect: Bekkering Adams Architecten

Foto: DigiDaan

MAATSCHAPPELIJK VASTGOED EN PUBLIEKE WAARDE

Deel 1: Trendstudie sociale voorzieningen
(2012 – 2022)

Dolf Broekhuizen, Ruth Höppner
Veldacademie Rotterdam

In opdracht van

Rotterdam, juli 2023

INHOUDSOPGAVE

OVER DE SERIE	8
---------------	---

Deel 1. Trendstudie naar voorzieningen	8
Deel 2. Referentiehandboek voor sociale voorzieningen	8
Deel 3. Methodiek publieke waardebeoordeling	9

INLEIDING

MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN IN ONTWIKKELING

10

Methode en afbakening	13
Leeswijzer	14

HOOFDSTUK 1

PUBLIEKE WAARDE VAN MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN

16

Verschillende invalshoeken	18
Economisch perspectief – een aantrekkelijke woon- en werkstad	19
Sociaal perspectief – het belang van sociale infrastructuur	20
Cultuurhistorisch perspectief – imago en betekenis	21
De (Rotterdamse) opgave	21

HOOFDSTUK 2

ROTTERDAMS MAATSCHAPPELIJK VASTGOED IN DE NATIONALE EN INTERNATIONALE CONTEXT

22

Inspiratie voor de stad	25
Thema's en opbouw	25

2.1 WELZIJN EN ZORG: SOCIALE CENTRA	26
Inleiding	26
Ambities in Rotterdam	28
Ruimtelijke verdeling	28
Gespecialiseerde Multifunctionele Accommodaties (MFA's)	30
Verschillende initiatiefnemers	32
Sociale centra	35
Sociale centra internationaal	36
Sociale centra nationaal	38
2.2 WONEN MET ZORG	40
Inleiding	40
Ambities in Rotterdam	40
Zorg en huisvesting samen	41
Nieuwe perspectieven	43
Wonen met zorg	43
Wonen met zorg internationaal	44
Wonen met zorg nationaal	46
2.3 KUNST EN CULTUUR: BIBLIOTHEKEN	48
Inleiding	48
Ambities in Rotterdam	49
Combinaties met cultuur en bestuur	50
Combinaties met cultuur en commercie	51
Koppeling cultuur- en ontmoetingsfuncties	53
Combinaties met onderwijs	54
Regeneratie van de wijk door middel van cultuurimpuls	55
Openbare bibliotheken	55
Bibliotheken internationaal	56
Bibliotheken nationaal	58

2.4 SPORT EN RECREATIE 60

Inleiding	60
Ambities in Rotterdam	61
Sport en ontmoeting	62
Sport en onderwijs	63
Sport en commercie	64
Sport en cultuur	64
Sport en recreatie	68
Sport en recreatie internationaal	70
Sport en recreatie nationaal	72

2.5 ONDERWIJS EN KINDEROPVANG: SCHOLEN 74

Inleiding	74
Ambities in Rotterdam: primair onderwijs en kinderopvang	75
Primair onderwijs en opvang	75
Gymcapaciteit en beweegaanleidingen in het gebouw	78
Verduurzaming, verfrissing, energietransitie en monumenten	79
Inclusief onderwijs: inclusiever of inclusief?	81
Buitenruimte: van de school en van de buurt	83
Onderwijs	85
Onderwijs en opvang internationaal	86
Onderwijs en opvang nationaal	88

HOOFDSTUK 3

BETEKENIS VAN TRENDS VOOR ROTTERDAM 90

Inpassing in de groeiende stad	92
Ontwikkelen en ontmoeten – lichaam en geest	92
Verduurzaming combineren met langetermijnvisie voor gebruik	93
Conclusies	93

HOOFDSTUK 4

EINDNOTEN 94

HOOFDSTUK 5	
BRONNEN EN LITERATUUR	98
Literatuur hoofdstuk 1	98
Literatuur hoofdstuk 2	98
COLOFON	104

OVER DE SERIE **MAATSCHAPPELIJK VASTGOED EN PUBLIEKE WAARDE**

Deze publicatie is een update van het eerste deel van een driedelige serie over onderzoek van Veldacademie naar de publieke waarde van maatschappelijk vastgoed. Met deze serie wil Veldacademie de ambitie om maatschappelijk vastgoed te ontwikkelen met brede publieke waarde meer handen en voeten geven. Elk deel biedt een eigen bijdrage aan dit doel en is bedoeld om beleidsmakers en andere belanghebbenden te inspireren en te informeren over dit onderwerp.

Deel 1. Trendstudie naar voorzieningen

Ons onderzoek naar maatschappelijk vastgoed begon in 2021, met de trendstudie *Ruimte voor sociale voorzieningen. Internationale trendstudie voor Rotterdam* (Broekhuizen & Höppner, 2021). In deze trendstudie zijn tientallen internationale voorbeelden verzameld van innovatief multifunctioneel maatschappelijk vastgoed met publieke meerwaarde. Er staan voorbeelden in van gebouwen voor onderwijs en kinderopvang, voor sport en recreatie, voor kunst en cultuur (bibliotheken), voor welzijn (Huizen van de Wijk) en voor zorg (nachtopvang). Daarnaast is wetenschappelijke literatuur over de betekenis van publieke gebouwen voor de stad verkend. Aanleiding voor deze studie was het voornemen van de gemeente Rotterdam om financiële middelen te reserveren om bestaand maatschappelijk vastgoed te kunnen vernieuwen. De trendstudie dient als onderbouwing voor de bredere maatschappelijke waarde van kwalitatief goede voorzieningen. De gemeente wil namelijk toewerken naar een hoogwaardig en goed onderhouden voorraad maatschappelijk vastgoed. Ambitie is om bij de (her)ontwikkeling van dit vastgoed opgaves en beleidsdoelen gecombineerd of strategischer in te zetten. De voorbeeldprojecten uit de trendstudie zijn bedoeld als inspiratie voor het opstellen van nieuwe ontwikkelprincipes voor deze toekomstige maatschappelijke voorzieningen.

De publicatie die u nu voor u heeft is een update van dit onderzoek, met ook nationale voorbeelden van publiek maatschappelijk vastgoed. De nieuwe titel is *Maatschappelijk vastgoed en publieke waarde. Trendstudie sociale voorzieningen* (Broekhuizen & Höppner, 2023).

Deel 2. Referentiehandboek voor sociale voorzieningen

In de publicatie *Maatschappelijk vastgoed en publieke waarde. Referentiehandboek voor sociale voorzieningen* (Höppner & Wouters, 2023) worden vijftien voorbeeldprojecten uit de internationale en nationale trendstudies verder uitgewerkt. Daarbij is vooral gekeken naar de manier hoe meervoudige publieke waarde vorm kan krijgen in en rond om een gebouw. Het gaat om voorbeeldprojecten die passen bij actuele opgaven voor maatschappelijk vastgoed in Rotterdam.

De vijftien voorbeeldprojecten zijn verwerkt tot factsheets, met informatie over gerealiseerde publieke waarden, locatie en opgave, beleidscontext, gebouw en omgeving, programma, betrokken stakeholders, eigenaarschap, lokale samenwerking, financiering, kosten, en voor zover mogelijk over dagelijks gebruik en waardering van het gebouw. Hiervoor is gebruikt gemaakt van diverse bronnen, zoals artikelen in vaktijdschriften en boeken, digitale thematische platforms, websites van overheden of architecten, reviews, beleidsstukken of andersoortige projectdocumentatie. De factsheets dienen ter inspiratie om in een oogopslag de meest relevante informatie te kunnen raadplegen. Op de lange termijn kunnen de voorbeeldprojecten worden uitgebreid.

Uit de voorbeelden vloeien verschillende ontwikkelprincipes voort die tot brede publieke waarde kunnen leiden. Deze ontwikkelprincipes zijn verwerkt in de methodiek voor publieke waardebeoordeling (deel 3).

Deel 3: Methodiek publieke waardebeoordeling

De eerste twee delen bevatten vooral veel informatie over relevante voorbeeldprojecten. Maar hoe kom je tot zo'n resultaat? Hoe en met wie bepaal je wat waardevol is? In het derde deel *Maatschappelijk vastgoed en publieke waarde. Praktijkexperiment met een methodiek voor meervoudige publieke waardebeoordeling* (Höppner e.a., 2023) beschrijven we hoe we, op basis van theorie en eerder werk op dit dossier, een methodiek voor publieke waardebeoordeling hebben ontwikkeld en uitgetest bij vijf opgaven in de gemeente Rotterdam. Doel van deze methodiek is om met diverse belanghebbenden bij een opgave tot overeenstemming te komen over welke publieke kernwaarden gerealiseerd zouden moeten worden bij een bepaalde opgave of plek. Dat houdt in dat men met elkaar gemeenschappelijke en verbindende kernwaarden formuleert die aan de basis kunnen staan van het verdere (her)ontwikkelingsproces.

De methodiek hebben we bij vijf concrete vastgoedontwikkelingen in de gemeente Rotterdam uit mogen proberen. We beschrijven in detail welke publieke waarden in de praktijkexperimenten kwamen bovendrijven en wat de experimenten ons leren over het bereiken van brede consensus over publieke waarden.

INLEIDING MAATSCHAPPELIJKE VOORZIENINGEN IN ONTWIKKELING

Veelkleurige, inclusieve en aantrekkelijke maatschappelijke voorzieningen leggen de basis voor een vitale en veerkrachtige stad. Denk aan inspirerende, uitnodigende bibliotheken en aan stimulerende schoolgebouwen waar kinderen en jongeren zich gezond en veilig kunnen ontwikkelen. Stel je levendige buurthuizen of laagdrempelige sportvoorzieningen voor die jong en oud uitnodigen tot bewegen of creatieve broedplaatsen en theaters, die ruimte bieden voor creatie en expressie. Maar denk ook aan voorzieningen voor de basisbehoeften zoals zorgvoorzieningen voor dak- en thuislozen. De maatschappelijke betekenis van deze plekken is onmiskenbaar groot. Zij bieden bescherming, geven ondersteuning en perspectief of leggen verbindingen tussen verschillende groepen mensen in de stad. En zij nodigen uit tot participatie en interactie.

Maatschappelijke voorzieningen kennen we ook als *publieke voorzieningen of maatschappelijk vastgoed*. Bij maatschappelijk (of publiek) vastgoed gaat het concreet om gebouwen met een maatschappelijke functie terwijl een maatschappelijke voorziening ook een terrein zonder gebouw kan zijn, bijvoorbeeld een sportveld of een speeltuin. Strikt genomen zijn het voorzieningen die worden ingezet ten behoeve van het verlenen van diensten die van zodanig maatschappelijk belang worden geacht, dat de dienstverlening, inclusief de benodigde huisvesting, publiek – of verplicht collectief – wordt bekostigd.¹ Voorbeelden zijn scholen, bibliotheken en buurthuizen – maar ook huisvesting van overheidsfuncties en brandweerkazernes. In deze publicatie richten we ons vooral op voorzieningen met een sociale betekenis voor de buurt of wijk.

Het maatschappelijk vastgoed is in Rotterdam volop in ontwikkeling. Het realiseren en exploiteren ervan wordt complexer. We stellen bijvoorbeeld steeds meer eisen aan gebouwen. Trends als digitalisering en veranderende tijdsbestedingspatronen bieden nieuwe mogelijkheden voor het gebruik van de voorzieningen. En de scheidslijn tussen publiek, maatschappelijk of privaat initiatief en eigenaarschap is soms diffuus zodat realisatie en exploitatie van voorzieningen een uitdaging kan zijn. Ook de maatschappelijke context verandert. Zo zorgt toenemende vergrijzing voor een stijgende behoefte aan zorg en ondersteuning. En een jonge en interculturele bevolking stelt weer andere eisen aan voorzieningen. In Rotterdam komt door verstedelijking en stijging van grond- en vastgoedprijzen de ruimte voor maatschappelijke voorzieningen meer en meer onder druk te staan. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een hernieuwde aandacht voor de ontwikkeling van dit type sociale voorzieningen.

Bij de gemeente Rotterdam wordt veel maatschappelijk vastgoed in de komende jaren vervangen of gerenoveerd. Het betreft ruim twintig procent van alle gebouwen, dat zijn ongeveer 250 panden. Deze opgave biedt grote kansen. Zo kan men de sociale en fysieke opgaves beter met elkaar verbinden en voorzieningen beter benutten door verschillende functies en beleidsdoelen te combineren. De gemeente heeft ook de ambitie om de nieuwe functies beter aan te laten sluiten bij de wensen van de wijk. Ze wil lokale initiatieven meer ruimte bieden voor waardevolle programma's en verbindingen leggen tussen verschillende groepen bewoners om sociale netwerken te versterken.

Gelijktijdig kunnen deze plekken ook op andere manieren maatschappelijke waarde toevoegen, bijvoorbeeld door een gezonde leefstijl te bevorderen, door bij te dragen aan de verduurzamingsopgave en biodiversiteit of door het creëren van werkgelegenheid.

Maar hoe kan de gemeente die beleidsdoelen in de praktijk realiseren? Om inspiratie voor de beantwoording van deze vraag te verzamelen, zijn in deze publicatie goede voorbeelden van sociale voorzieningen met een maatschappelijke meerwaarde verzameld en geanalyseerd. Welke trends kunnen we van nationale en internationale voorbeelden aflezen en welke specifieke ontwikkelingen zijn interessant voor de Rotterdamse opgave? Mogelijk leidt dit tot inzichten en kunnen we onze ideeën aanscherpen. Deze trendstudie verkent de ambities voor maatschappelijk vastgoed in Rotterdam in de context van het nationale en internationale discours. Wat zijn nationaal en internationaal inspirerende voorbeelden en trends en wat betekenen deze trends voor Rotterdam?

Doel van de trendstudie is een overzicht te geven van innovatieve trends op het gebied van maatschappelijke voorzieningen en deze te vertalen naar ontwerpaanbevelingen voor brede publieke waardebeoordeling.

Webbeeld oproep deelname aan de ontwerpverkenningen, in opdracht van gemeente Rotterdam, Veldacademie en AIR Rotterdam, november 2021 (bron: www.airrotterdam.eu)

Methode en afbakening

Deze publicatie legt de focus op kenmerkende gebouwen met een publieke functie voor bewoners op wijkniveau. Voorzieningen die een sterk stedelijk, regionaal of zelf internationaal bereik hebben, zoals grote musea, muziekpodia of theaters, zijn geen onderdeel van deze studie, met uitzondering van het domein bibliotheken. Bij de Gemeente Rotterdam valt dit type maatschappelijk vastgoed onder verschillende portefeuilles: onderwijshuisvesting, voorzieningen voor sport en recreatie, kunst- en cultuurvoorzieningen en zorg- en welzijnsvoorzieningen zoals Huizen van de Wijk of dag- en nachtopvang.² De gemeentelijke ambities zijn per vastgoedportefeuille vastgelegd in Integrale Huisvestingsplannen³.

We bespreken deze ambities in de context van nationale en internationale trends op het gebied van maatschappelijk vastgoed. Het vertrekpunt zijn recente publicaties over nieuw gerealiseerde of getransformeerde gebouwen van de afgelopen tien jaar. Welke gebouwen worden in Nederland en omliggende landen gezien als inspirerende en geslaagde antwoorden op recente ontwikkelingen in maatschappelijk vastgoed?

Voor elke groep vastgoed (welzijn, zorg, cultuur, sport en onderwijs) hebben we aanbevelingen opgesteld, of aandachtspunten bij ontwikkeling. Ze zijn een variant op de zogeheten 'vuistregels' zoals die nu gehanteerd worden bij initiatieven voor stedelijke ontwikkeling in Rotterdam. We hebben onderzocht in hoeverre nationale en internationale trends mogelijkheden bieden voor Rotterdam en op grond daarvan de aanbevelingen opgesteld.

Leeswijzer

Deze publicatie is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 1 wordt het belang van sociale voorzieningen vanuit verschillende zienswijzen beschreven. In hoofdstuk 2 beschrijven we nationale en internationale trends en voorbeelden, waaraan de Rotterdamse opgave op het gebied van maatschappelijk vastgoed wordt gespiegeld. We onderzoeken vijf typen maatschappelijk vastgoed:

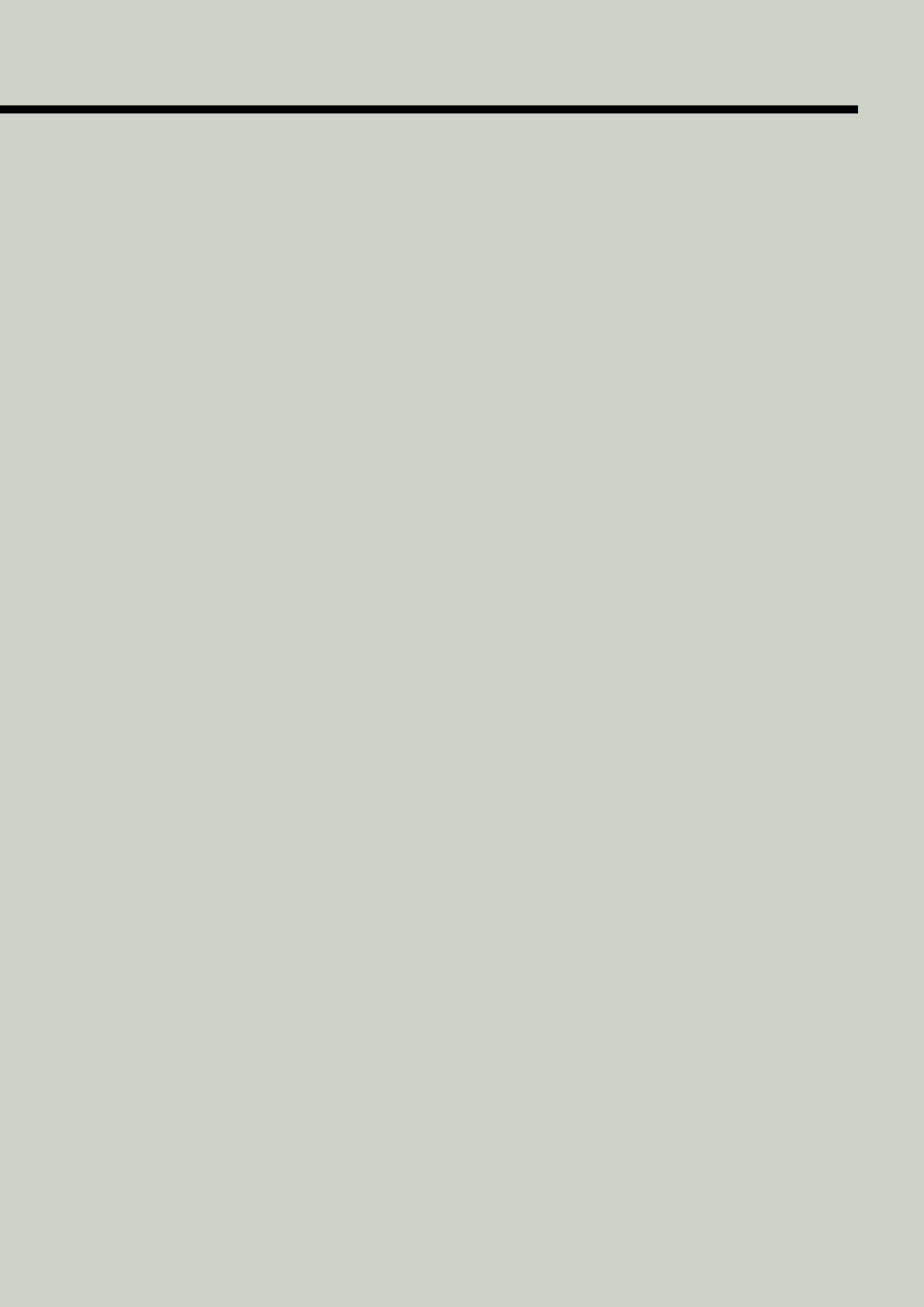
1. Sociale centra, zoals Huizen van de Wijk;
2. Wonen met zorg, zoals nachtopvang met maatschappelijke zorg;
3. Openbare bibliotheken;
4. Sportgebouwen en recreatie;
5. Onderwijs en opvang.

Om praktische redenen is gekozen voor enkele kenmerkende elementen en is niet gestreefd naar volledigheid.

Elke bespreking van een categorie voorzieningen is identiek opgebouwd. Na een inleiding die een beeld schetst van de context wordt eerst de stand van zaken in Rotterdam benoemd: wat is het streven van Rotterdam zoals dat blijkt uit de bestaande gemeentelijke stukken met verwachte toekomstige ontwik-

kelingen (Gemeente Rotterdam, 2021). Vervolgens worden die ambities gerelateerd aan de nationale en internationale trends. In de tekst staan steeds verwijzingen naar de projecten die als voorbeeld worden genoemd. Elk hoofdstuk sluit af met ontwerpaanbevelingen en kansen. De publicatie wordt inhoudelijk afgesloten in hoofdstuk 3 met een bespreking van enkele relevante trends voor Rotterdam en de voornaamste conclusies.

HOOFDSTUK 1 **PUBLIEKE WAARDE VAN MAATSCHAPPE- LIJKE VOORZIENINGEN**

Goed ontwikkelde maatschappelijke voorzieningen zijn belangrijk voor een stad. Ze dragen bij aan de economie, aan het sociale leven, aan persoonlijke ontwikkeling, ze voeden de cultuur en beïnvloeden de ruimtelijke kwaliteit van de stad. In dit hoofdstuk kijken we vanuit verschillende invalshoeken naar de waarde van sociale voorzieningen. Vanuit economisch perspectief omdat steden met een aantrekkelijke mix aan culturele, recreatieve en onderwijsvoorzieningen sneller groeien en economisch succesvoller zijn. Vanuit sociaal perspectief omdat maatschappelijke voorzieningen bijdragen aan stedelijke veerkracht door verbindingen te leggen tussen bewoners en bewonersgroepen en met een goed aanbod ook bijdragen aan de persoonlijke ontwikkeling. Vanuit cultuurhistorisch perspectief: veel sociale voorzieningen hebben cultuurhistorische betekenis doordat ze een uiting zijn van de tijdsgeest en bijdragen aan het karakter en stadsgezicht van Rotterdam.

Verschillende invalshoeken

Rotterdam is een stad met een dynamische en interculturele stadscultuur. In de komende jaren wil de stad bestaande wijken verdichten met 50.000 extra woningen. Om de stad leefbaar en aantrekkelijk te houden, zal het aantal sociale voorzieningen moeten meegroeien. De druk op de beschikbare stedelijke ruimte is groot, niet alleen door stijgende vastgoedprijzen, de woningopgave en bijhorende voorzieningen. Ook opgaven als verduurzaming, klimaatadaptatie, energietransitie en circulaire

economie zijn van groot belang en hebben ruimte nodig. En zoals in andere gemeentes zorgde een verschraving van het voorzieningenaanbod in de laatste jaren voor een verminderde toegang tot voorzieningen voor kwetsbaren en middeninkomens⁵. Het is daarom urgent om belangen goed af te stemmen en te onderzoeken welke ambitie en publieke waardes de gemeente concreet nastreeft als het gaat om aantrekkelijke en passende maatschappelijke voorzieningen.

Publieke waardebeoordeling van maatschappelijk vastgoed is niet zo eenvoudig. Men kan er namelijk vanuit verschillende invalshoeken naar kijken. Er is om te beginnen een zakelijk en bedrijfsmatige vastgoedlogica waarin gebouwen door een afdeling vastgoed in portefeuilles worden beheerd op basis van een kostendekkende huur. En er is een gebruikslogica. Beleidsdiensten, bijvoorbeeld de afdeling zorg- en welzijn, onderwijs of sport, exploiteren het vastgoed direct of indirect voor zogenoemde beleidsdoelen die huisvesting nodig hebben. Denk aan wijkgebouwen, sportzalen of maatschappelijke opvang. Voor schoolgebouwen ligt dit nog ingewikkelder. De gemeente ontvangt van het rijk middelen voor schoolbouw op basis van leerlingaantallen en is wettelijk verplicht om huisvesting voor scholen te bouwen. Maar een schoolbestuur is bouwheer en exploitant van het gebouw.

De beleidsdiensten zijn daarnaast verantwoordelijk voor het formuleren van beleidsambities voor maatschappelijk vastgoed, bijvoorbeeld het ontwikkelen van nieuwe functies, combinaties van functies en de vertaling van beleidsambities en trends naar gebouwen. Als een gebouw zijn beleidsdoel verliest of als het niet meer geschikt is voor

de functie, komt het geregeld leeg te staan. Kan het niet worden hergebruikt en is het niet van strategisch belang, dan wordt een gebouw vaak verkocht of gesloopt om plek te maken voor een andere ontwikkeling. De overheid kijkt in dit model met name naar de *financiële waarde* en *gebruikswaarde* van voorzieningen.

Goed ontwikkelde maatschappelijke voorzieningen zijn belangrijk voor een stad. Ze dragen bij aan de economie, aan het sociale leven, aan persoonlijke ontwikkeling, ze voeden de cultuur en beïnvloeden de ruimtelijke kwaliteit van de stad.

Actieve burgers en sociale ondernemers beleven dit heel anders: maatschappelijk vastgoed dient het publieke belang en heeft ook een brede waarde voor lokale gemeenschappen. Zij bekritisieren dat de publieke sector werkt met middelen en logica van de markt en de burgergemeenschap geen toegang geeft tot maatschappelijk vastgoed⁶. Vanuit dit perspectief is maatschappelijk vastgoed een middel om plekken te creëren waar mensen zich kunnen ontwikkelen, een plek om het publieke leven te programmeren en te organiseren.

Beschouwen we de gebouwen breder dan alleen het functionele en financiële perspectief, dan zijn voorzieningen op meerdere terreinen van betekenis: sociaal, economisch en cultureel, maar ook op het gebied van duurzaamheid, klimaat en gezonde leefomgeving. Goede voorzieningen (zoals goede onderwijsvoorzieningen en bibliotheken) verhogen de aantrekkelijkheid van de stad – om er te wonen, te leren en te recreëren. Een goede voorzieningenstructuur versterkt ook de economische positie van de stad als plek voor innovatie en bedrijvigheid. Goede voorzieningen zorgen voor identificatie en hechting met de stad. Vanuit sociaal oogpunt is in dichtbevolkte en diverse steden de verbindende functie zeer relevant. Maatschappelijke voorzieningen zijn onderdeel van de publieke ruimte en leggen de basis voor sociale samenhang, participatie en debat. Ze hebben dus niet alleen een wijkfunctie maar vormen onderling ook een netwerk – de sociale infrastructuur – en zijn van belang voor de stad als geheel. Daarnaast kan een maatschap-

pelijke voorziening ook bijdragen aan een gezondere leefomgeving, klimaatadaptatie en duurzaamheid, bijvoorbeeld door water op te vangen en door een natuurinclusieve en duurzame bouwwijze. En de gezondheid van gebruikers en omwonenden van een gebouw kan bevorderd worden door toevoeging van rustruimtes, verkoeling in de zomer, groentetuin, wijkkeuken of beweegvriendelijke inrichting. In het volgende lichtten we drie perspectieven verder toe: het economisch perspectief, het sociaal perspectief en het cultuurhistorische perspectief.

Maatschappelijke voorzieningen hebben niet alleen een wijkfunctie maar vormen onderling ook een netwerk in de publieke ruimte

Economisch perspectief – een aantrekkelijke woon- en werkstad

Rotterdam vormt met Den Haag, Utrecht en Amsterdam de Hollandse Metropool. Internationale verbindingen zijn er via de Mainport, de HSL, Rotterdam The Hague Airport en het nabije Schiphol. De ligging van Rotterdam in de zuidvleugel van de Randstad is gunstig, met toegang tot internationale wateren en een intensief verknoot netwerk richting Europa. Ook de geografische ligging in de Maas-Rijn-delta maakt Rotterdam aantrekkelijk. Het uitgebreide netwerk aan fietsroutes, de recreatieve voorzieningen, de historische plaatsen en het gevarieerde woonaanbod trekken veel mensen. Vanuit Rotterdam is er ook makkelijk toegang tot een interessant kennisnetwerk van universiteiten, hogescholen en beroepsopleidingen.⁷ In onze verstedelijkte delta is in de afgelopen decennia veel geïnvesteerd in logistieke interactie: in havens, stations, vliegvelden en veilingen. Voor de kwaliteit van metropolen is het echter minstens zo belangrijk om te investeren in grootstedelijke interactie: in campussen, musea, parken, cultuur of sportvoorzieningen – in plekken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten.⁸

Steden speelden altijd een belangrijke rol als plek van productie en innovatie

Dit betoogt ook de Amerikaanse econoom Edward Glaeser in zijn boek *Triumph of the City* (2012). Hij beschrijft hoe steden altijd een belangrijke rol speelden als plek van productie en innovatie. Maar door industrialisering en toenemende automobilititeit werden steden steeds minder aantrekkelijk om er te wonen. Wie het zich kon permitteren vertrok naar groene buitenwijken en veel binnenstedelijke gebieden werden *unheimisch*. Met de goed opgeleide bevolking vertrok ook een deel van de moderne werkgelegenheid naar de randen van de stad. De laatste decennia is deze trend echter gekeerd. Door de transitie naar een kenniseconomie en het wegtrekken van vervuilende industrie is de kwaliteit van leven in veel steden sterk verbeterd. Kennisintensieve bedrijvigheid én goed opgeleide werknemers vestigen zich weer in de stad.

Dit is voor een belangrijke mate te danken aan een goed stedelijk voorzieningenniveau. Glaeser onderzocht hoe goed bereikbare steden met een aantrekkelijke mix aan culturele en recreatieve voorzieningen, een aantrekkelijke fysieke setting (architectuur en openbare ruimte), goede publieke voorzieningen zoals scholen en bibliotheken sneller groeien en economisch succesvoller zijn.⁹ Hij schrijft dat toe aan *agglomeratie-effecten*, de effecten van verdichting. Die bepalen volgens hem of steden ook in de toekomst aantrekkelijk blijven. De toekomst van steden hangt dus af van hoe we verdichting organiseren. Willen steden succesvol zijn, dan moeten we ook dicht op elkaar willen wonen en moet de stad toegankelijk blijven voor verschillende inkomensgroepen. Steden als Kopenhagen hebben laten zien hoe de verbetering van levenskwaliteit met gerichte, zorgvuldige publieke investeringen ook tot een economisch succes wordt.¹⁰ Voor Rotterdam ligt hier een uitdaging. Willen we de trend opwaarts vasthouden, dan moeten we blijven investeren in een breed toegankelijk voorzieningenniveau van hoge kwaliteit en in gezonde verstedelijking.

De toekomst van steden hangt ervan af hoe we verdichting organiseren.

Sociaal perspectief – het belang van sociale infrastructuur

Publieke ruimte ontstaat 'waar sociale interactie en dagelijkse activiteiten een plek genereren'.¹¹ Publieke ruimte is dus meer dan openbaar toegankelijke ruimte

zoals parken en pleinen, het gaat om de mogelijkheid sociale relaties met verschillende soorten mensen aan te gaan en te onderhouden. Daardoor zijn ook veel sociale voorzieningen zoals bibliotheken, scholen, sportvoorzieningen en zelfs de wachtkamer van een huisartsenpraktijk onderdeel van de publieke ruimte – ook al zijn ze maar beperkt publiek toegankelijk. En deze plekken moeten we koesteren.

Sociale infrastructuur – dat zijn fysieke plekken en organisaties die sociale interacties vormgeven.

De Amerikaanse socioloog Eric Klinenberg (2018) noemt deze plekken die sociale interacties vormgeven 'sociale infrastructuur'. Met sociale infrastructuur bedoelt hij plekken waar mensen bij elkaar komen, zich ontwikkelen, samen sporten of tuinieren – sociale ankers of veilige havens in de stad waar velen zich thuis voelen en die bescherming bieden. Meer specifiek gaat het hem om voorzieningen zoals gemeenschapsruimtes, bibliotheken of scholen; publieke buitenruimtes zoals stoepen, parken en speeltuinen; religieuze gebouwen, maatschappelijke initiatieven en verenigingen. Door samen activiteiten te ondernemen, groeien sociale netwerken, maar ook het wederzijds begrip. Dat is volgens Klinenberg de basis van een democratische samenleving.

Klinenberg is bekend geworden door zijn onderzoek naar verschillen in sterftecijfers tussen wijken in Chicago tijdens een extreme hittegolf. In sommige wijken waren de sterftecijfers veel lager dan in andere, hoewel de demografische profielen vergelijkbaar waren. Het verschil maakte volgens hem de sociale infrastructuur die in deze gebieden beter was dan in de andere stadsdelen. In steden met een robuuste sociale infrastructuur is veel ruimte voor sociaal contact tussen vrienden, buurtbewoners en verschillende gemeenschappen in de stad. In steden met weinig sociale infrastructuur worden bewoners aan zichzelf overgelaten.

In Rotterdam is geen hittegolf meer nodig om het belang van sociale infrastructuur en sociale netwerken in een crisissituatie aan te tonen. Recent onderzoek naar maatschappelijke initiatieven als reactie op de Covid-19 pandemie laat zien dat veel hulpinitiatieven zijn voortgekomen uit reeds bestaande informele netwerken –

burgers en organisaties die al samenwerkten.¹² Sociale infrastructuur draagt dus bij aan de ‘veerkracht’ van de stad. In deze context publiceerde de Raad voor de Leefomgeving onlangs een ook voor Nederland alarmerend rapport over de toegang tot de stad.¹³ Zij stelden dat de mogelijkheid tot deelname aan de stedelijke samenleving voor veel burgers afneemt. Publieke voorzieningen in steden zijn verschaald waardoor veel groepen slecht toegang hebben tot relevante voorzieningen zoals zorg, een bibliotheek, sport of een welzijnscentrum. Dit komt door het terugtrekken van de overheid in combinatie met bezuinigingen waardoor een nadruk ontstaat op efficiency. En dit pakt niet alleen nadelig uit voor de traditioneel kwetsbaren maar ook voor mensen met een middeninkomen.

Cultuurhistorisch perspectief – imago en betekenis

Veel publieke voorzieningen zijn getuigen van de tijdgeest. Ze zijn onderdeel van het stadsgezicht en het karakter van Rotterdam. En veel bewoners verbinden herinneringen aan bepaalde plekken en komen in actie als deze (dreigen te) verdwijnen. Dat geldt in bijzondere mate voor buurthuizen die soms al decennialang als gemeenschapsgebouw worden gebruikt. De manier waarop we sociale voorzieningen vormgeven en financieren zegt daarnaast ook iets over het belang dat aan bepaalde functies wordt toegekend. Goede bibliotheken, schoolgebouwen of sportgebouwen stralen uit dat de gezonde ontwikkeling van kinderen en jongeren of algemene culturele vorming en taalvaardigheid belangrijk wordt geacht. In het verleden waren bijvoorbeeld buurthuizen vaak zorgvuldig ontworpen om het belang van verheffing van de arbeider te benadrukken. Zo zijn sociale voorzieningen ook een uitdrukking van de maatschappelijke visie van de tijd en hebben de gebouwen een cultuurhistorische en bouwhistorische waarde – de sociale en fysieke geschiedenis van de stad is deels vastgelegd in stenen. Hoe zien we sociale voorzieningen in de toekomst?

De (Rotterdamse) opgave

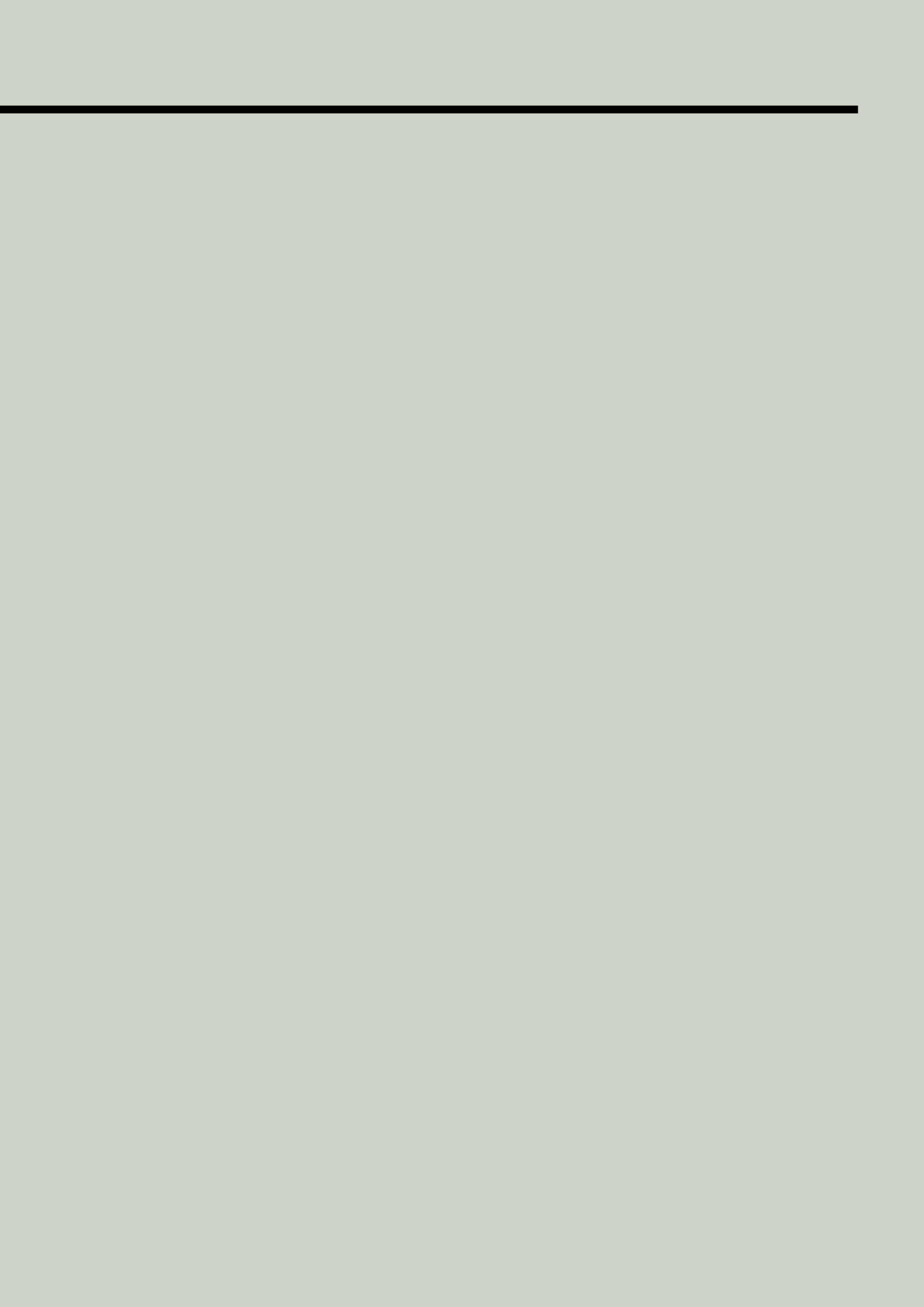
De gemeente wil op lange termijn investeren in een hoogwaardig en goed onderhouden voorraad aan maatschappelijke voorzieningen en dan gaat het om vastgoed dat een positieve bijdrage levert aan wijkontwikkeling en iets toevoegt voor verschillende beleidsdoelen. Het draait daarbij niet alleen om nieuwbouw en uitbreiding, maar vooral ook om renovatie, hergebruik, tijdelijk gebruik, transformatie, verduurzaming en zelfs sloop. Daarom wil men beter ‘strategisch sturen’ op de gehe-

le voorraad. ‘Strategisch’ wil zeggen: samenhangende toekomstbestendige keuzes maken om te komen tot een robuuste sociale infrastructuur die bijdraagt aan de sociale veerkracht van Rotterdam. Ambitie is om bij de (her)ontwikkeling van dit vastgoed opgaves en beleidsdoelen gecombineerd of strategischer in te zetten, bijvoorbeeld voor de klimaat- of woningbouwopgave of voor wijkontwikkeling. Dat betekent ook dat voorzieningen beter moeten aansluiten bij de lokale behoeftes en dat er meer ruimte is voor lokale initiatieven.

Wat voor soort opgaves en beleidsdoelen zou je kunnen combineren en welke opgaves zijn van strategische belang?

Een complex vraagstuk gezien de verschillende vastgoedportefeuilles, financieringsstructuren, typologieën, gebruiksconcepten, stedenbouwkundige settingen en lokale behoeftes. Ontwerpend onderzoek kan hier een rol spelen in het concretiseren van ambities en strategische opgaves. Het traject Ontwerpend ontwikkelen kan dit ondersteunen als een werkwijze waarin ook de brede maatschappelijke waarde wordt afgewogen vanuit het perspectief van een divers stakeholderveld en waarin de publieke waarde niet alleen wordt gemonetariseerd zoals in een traditionele kosten-baten analyse maar door de lokale belangen van burgers, beleidsdoelen en economische belangen in een open en transparant proces af te wegen.

HOOFDSTUK 2 **ROTTERDAMS MAATSCHAPPELIJK VAST- GOED IN DE NATIONALE EN INTERNATIONALE CONTEXT**

INLEIDING

Inspiratie voor de stad

Ontwikkelingen rondom maatschappelijk vastgoed die zich voordoen in ons omringende landen kunnen relevant zijn voor afwegingen over de omgang met maatschappelijke voorzieningen in Nederland en daarmee ook in Rotterdam. Ze zullen wel bij voorkeur in de lokale context beschouwd moeten worden. De context voor de ontwikkeling van een maatschappelijke voorziening is immers steeds verschillend, net als de specifieke lokale invulling. Zo varieert bij de internationale voorbeelden het tempo van invoering van de beleidsveranderingen sterk. Standaard verschilt ook de wetgeving, de financiering van vastgoed en de maatschappelijk-economische omstandigheden. Daarnaast wordt in alle gevallen naar een specifieke lokale invulling voor een voorziening gezocht. Dat is ook in de Rotterdamse wijken het geval, waar afstemming op specifieke organisatorische en lokale omstandigheden plaatsvindt en specifieke accenten worden gelegd. Desondanks kunnen we uit de nationale en internationale voorbeelden gemeenschappelijke vernieuwende tendensen destilleren die voor de Rotterdamse situatie als inspiratie kunnen dienen.

Als focus voor de studie is gekozen voor twee hoofdthema's: gebouwen met meerdere functies die intensief gebruikt worden en gebouwen met een brede maatschappelijke meerwaarde, dat wil zeggen dat publieke waarde op verschillende beleidsvelden is gecreëerd.

Thema's en opbouw

Het doel van deze trendstudie is een overzicht te geven van innovatieve trends op het gebied van maatschappelijke voorzieningen en deze te vertalen naar kansen en aanbevelingen. Hoe kunnen de nationale en internationale trends bijdragen aan het adresseren van publieke meerwaarde in de Rotterdamse context? Als focus voor de trendstudie is gekozen voor twee hoofdthema's: gebouwen met meerdere functies die intensief gebruikt worden en gebouwen met een brede maatschappelijke meerwaarde, dat wil zeggen dat publieke waarde op verschillende beleidsvelden is gecreëerd.

Binnen die focus omvat het overzicht een veelheid aan thema's – zowel nationaal als ook internationaal. Achtereenvolgens komen de volgende beleidsdomeinen aan bod. Eerst 'Welzijn en zorg. Sociale centra', met als accent de Huizen van de Wijk (2.1). Daarna belichten we het thema 'Wonen met zorg', nachtopvang met maatschappelijke zorg (2.2.). Vervolgens ligt de focus op 'Openbare bibliotheken' (2.3) en Sportgebouwen en recreatie (2.4). Het hoofdstuk sluit af met een analyse van gebouwen voor Onderwijs en opvang (2.5).

2.1 WELZIJN EN ZORG: SOCIALE CENTRA

Inleiding

Integratie van sociale duurzaamheid in de woonomgeving
Sociale centra, zoals buurthuizen, zijn traditioneel belangrijke toegangspoorten tot welzijnsvoorzieningen. Ze bieden steun en zijn verbonden met andere voorzieningen. Ze geven sociale ondersteuning, zodat mensen kunnen meedoen en zich kunnen handhaven in de maatschappij.

In Nederland is de beschikbaarheid van deze centra voor bewoners echter niet altijd vanzelfsprekend. Dat hangt sterk af van de lokale omstandigheden. In kleine kernen, zoals dorpen en buitenwijken, is het bijvoorbeeld al jaren zo dat de toegang tot sociale voorzieningen, en daarmee ook tot de sociale centra, terugloopt. Niet alleen sociale centra zoals dorpshuizen, buurthuizen, wijkcentra en zogenoemde *Kulturhusen*, staan onder druk, maar ook andere voorzieningen voor welzijn, cultuur en zorg, worden gesloten of afgeslankt.¹⁴ Ook in diverse Nederlandse steden zijn sinds 2010 meerdere 'traditionele' ontmoetingsplekken in de buurt gesloten, en ontstonden 'ontmoetingsplekken nieuwe stijl'.¹⁵

De gemeente, waaronder het college en de gemeenteraad die de burgers vertegenwoordigen, ondersteunt het functioneren van sociale centra, maar ook andere initiatiefnemers zijn hierin een actieve partij, zoals zelfstandig opererende verenigingen en (woning) corporaties. Het kader voor het sociale domein in een gemeente is vastgelegd in wetgeving: de WMO (Wet Maatschappelijke Ondersteuning) en de Jeugdwet voor jongeren.

Het sociale centrum is een plek die een organisatorisch netwerk met voorzieningen en steun biedt.

Wie zicht probeert te krijgen op de typologie van sociale centra in Nederland heeft het niet gemakkelijk. Er is wellicht geen sociale voorziening die zo geschakeerd is. Sociale centra, die vroeger werden aangeduid als buurthuis of wijkcentrum en tegenwoordig in veel steden bekend staan als Huizen van de Wijk, verschillen onderling sterk qua ambitie, exploitatieopzet en (architectonische) uitstraling. Ze kunnen in functioneel opzicht heel breed worden opgezet of juist heel geconcentreerd en specifiek. Ze worden soms ondergebracht in grote verzamelcomplexen waar wonen de hoofdfunctie is, of juist in combinatie met gespecialiseerde voorzieningen zoals ouderencomplexen of jeugdvoorzieningen. Wellicht kunnen we voor een beter begrip niet spreken van Huizen van de Wijk als gebouwen en is het beter om te spreken van een voorziening, die meerdere gedaantes aan kan nemen. Het 'huis' van het Huis van de Wijk en het 'hus' van *Kulturhus* moeten we overdrachtelijk zien; het huis is een plek die een organisatorisch netwerk met voorzieningen en steun biedt. Dat zal hieronder worden toegelicht.

Huis van de Wijk

Huizen van de Wijk zijn een nieuwe typering voor wat daarvoor wel wijkcentra en buurtcentra werd genoemd. Daarbij functioneerde een groter wijkcentrum of wijk-

accommodatie op wijkniveau, en een buurtcentrum, buurtaccommodatie op buurtniveau.¹⁶ Een groot deel van de huidige Huizen van de Wijk heeft een voorgeschiedenis met de eerdere accommodaties. Panden worden door de wijkbewoners al tientallen jaren gebruikt. Als typologie zijn de Huizen van de Wijk ook in Rotterdam zeer divers. Ze kunnen de vorm hebben van een solitair gebouw. Maar evengoed onderdeel zijn van een groter complex, zoals een brede school of een woonvoorziening.¹⁷

Sociaal centrum als publieke plek

Meer nog dan bij de andere sectoren van maatschappelijk vastgoed, speelt bij deze categorie gebouwen het thema van publieke ruimte: wie is het ‘publiek’ van een Huis van de wijk?¹⁸ De doelgroep is zeer divers, maar we kunnen grofweg wel twee doelgroepen voor welzijn onderscheiden. De focus kan liggen op kwetsbare doelgroepen en op ondersteuning van deze groep sociaaleconomisch zwakkeren. Of de focus kan liggen op samenkomst. Dan is het Huis een plek voor ontmoeting van wijkbewoners waarbij bijvoorbeeld kinderdagverblijf, jeugdzorg, en bibliotheek een centrum voor alle buurtbewoners vormen. Bij de exploitatie van de Huizen van de Wijk is het ook zeer relevant wie de sociale activiteiten organiseert. Wie neemt het initiatief?

Sociale centra zijn voorzieningen die bij voorkeur op een strategische wijze zijn verdeeld over de stad (wijken) en dorp (kern en buitengebieden). Op die wijze bereiken ze goed bewoners die zorg en ondersteuning nodig hebben.

Verdeeld over regio's

Er zijn diverse redenen waarom deze sociale centra in Nederland zo van elkaar verschillen. Er is, ten eerste, altijd sprake van een specifieke lokale setting. De plaatselijke omstandigheden, zoals beschikbare gebouwen en maatschappelijke partners, spelen een grote rol bij de inrichting van sociale centra. De beschikbaarheid van voorzieningen wordt afgewogen ten opzichte van de geografische afstand van bewoners tot de voorziening; het dekkingsgebied zou je kunnen zeggen. Het aantal

bewoners en de afstand van de woning tot de voorziening impliceert een omschreven groep bewoners die verondersteld wordt van de voorziening gebruik te maken. In kleine kernen in buitengebieden is dat heel anders dan in wijken in steden. Maar het principe van geografische spreiding, dekkingsgraad en denken in specifieke wijkoplossingen is in veel gevallen een belangrijke factor, een vormgevende kracht.

Afstemming op andere voorzieningen

Een andere (tweede) oorzaak van de diversiteit is dat de invulling van het sociale centrum op de andere voorzieningen in een gebied wordt afgestemd. In de nieuwe generatie Huizen van de Wijk is veel ruimte voor ontmoeting, participatie en talentontwikkeling. Sommige van zulke functies kunnen ook (deels) door andere voorzieningen zoals een speeltuin of bibliotheek worden vervuld.¹⁹ Bij de invulling van het sociaal centrum wordt daarom rekening gehouden met de bestaande andere voorzieningen of functies. Er is veelal sprake van lokaal maatwerk in relatie tot beschikbare gebouwen en partners.

Een sociaal centrum is onderdeel van een lokaal netwerk aan voorzieningen die op elkaar zijn afgestemd.

Monofunctioneel of multifunctioneel

Een derde belangrijke reden waarom wijk- en buurtvoorzieningen zo divers zijn, is dat de algemene doelstellingen (vanuit de wetgeving) als het bevorderen van initiatief en meer participatie, en het vergroten van een gezonde en kansrijke leefomgeving voor de jeugd, niet uitsluitend vorm hoeven te krijgen in gespecialiseerde Huizen van de Wijk. Die functies kunnen ook worden geïntegreerd in andere gebouwen. Veelvoorkomend zijn combinaties met onderwijs, zorg, sport en cultuur. Het zijn dan voorzieningen (functies, ruimtes) die onderdeel zijn van grotere complexen, zoals bijvoorbeeld kleine bibliotheekvestigingen die in gebouwen met een andere hoofdfunctie zijn ondergebracht. Een soort huiskamers zou je kunnen zeggen, als centrale functie van een woning. In de praktijk gebeurt dat massaal. Sociale centra vormen dus een netwerk met andere voorzieningen. Dat kan in een solitair gebouw, maar ook als onderdeel van een andere voorziening of in een multifunctionele voorziening.

Functies van een sociaal centrum kunnen verspreid zijn over de wijk, bijvoorbeeld als ‘huiskamer’ in een andere voorziening.

Als een sociaal centrum het onderdeel is van een groter complex biedt dat mogelijkheden tot samenwerkingen, maar het vergt ook nogal wat afspraken. In de praktijk zijn allerlei contracten ontstaan die de financiering en exploitatie regelen. Wie is de opdrachtgever voor de stichting van het gebouw, zijn de verenigingen huurder of eigenaar, is sprake van medegebruik van een gebouw uit een andere sector, is sprake van een professionele staf gefinancierd door de gemeente, is het een particulier exploitant? De talloze mogelijkheden voor contracten, de geldstromen en de personele bezetting zorgen ervoor dat het werkveld van de sociale centra te maken heeft met zeer diverse afspraken waarin het zeker niet altijd duidelijk is hoe het beste te manoeuvreren is.

Opbouw

Na de bespreking van de Rotterdamse ambitie met sociale centra, zullen de trends aan de hand van drie thema's geanalyseerd worden: geografische spreiding van voorzieningen, de optredende specialisatie bij multifunctionele accommodaties, en het opdrachtgeverschap.

Ambities in Rotterdam

Ontmoetingsplaats voor alle bewoners

Wat is het streven van Rotterdam zoals dat blijkt uit de bestaande gemeentelijke stukken met verwachte toekomstige ontwikkelingen? De gemeente Rotterdam heeft haar doelstellingen met de Huizen van de Wijk omschreven in het Integraal Huisvestingsplan. Het Rotterdamse bestuur wil dat bewoners de mogelijkheid hebben te ‘participeren’ in het sociale leven en probeert ze aan te zetten tot het nemen van meer ‘initiatief’. Ook wil de gemeente dat de jeugd ‘kansrijker, gezonder en veiliger’ opgroeit. Om dat te bereiken zijn sociale centra als basisinfrastructuur onderdeel van de wijken en buurten, ofwel Huizen van de Wijk zoals ze in deze gemeente sinds 2016 worden genoemd. Huizen van de Wijk in Rotterdam zijn plekken waar bewoners elkaar ontmoeten, participeren en de mogelijkheid hebben tot talentontwikkeling.²⁰

In Rotterdam functioneren de Huizen van de Wijk als gebouwen met een welzijnsfunctie. Het is een netwerk dat over de stad heen ligt, en in elke buurt een uiting heeft. Huizen van de Wijk zijn in principe gericht op alle buurtbewoners, met een focus op kwetsbare bewoners. Sinds 2016 worden de Huizen van de Wijk beschouwd als ‘publieke ruimte’ waar wijkbewoners bij elkaar komen voor ontmoeting, participatie en talentontwikkeling. Rotterdam telt in 2021 iets minder dan 50 van dergelijke Huizen van de Wijk. Daarnaast zijn er nog kleinere Huiskamers van de Wijk. Ze behoren tot de basisinfrastructuur voor welzijn. Ongeveer de helft van de gebouwen is in eigendom van de gemeente en wordt verhuurd aan welzijnswerkers. Ongeveer de helft van de panden is in eigendom van of wordt direct ingehuurd in de private markt door welzijnswerkers. Dan wordt bijvoorbeeld gehuurd van een zorginstelling of een woningcorporatie. De Huizen van de Wijk richten zich zowel op wijkbewoners als op de jeugd. Zij kunnen in de huizen terecht voor ontmoeting, participatie en talentontwikkeling. Op die wijze draagt een Huis van de Wijk bij aan de sociale cohesie en bevordert het de zelfredzaamheid en samenredzaamheid.²¹

In Rotterdam heet een sociaal centrum ‘Huis van de Wijk’. Het ‘Huis van de Wijk’ is onderdeel van de basisinfrastructuur in wijken en buurten. Het is een plek waar bewoners elkaar ontmoeten, participeren en de mogelijkheid hebben tot talentontwikkeling.

Ruimtelijke verdeling

Onderdeel van herstructurering

Bij de analyse van sociale centra moet de ruimtelijke verdeling van voorzieningen op gebiedsniveau in ogenschouw worden gehouden. Sociale centra worden bij voorkeur op een strategische wijze verdeeld over de stad (wijken) en dorp (kern en buitengebieden). Soms vormen ze een spilfunctie bij herstructurering. Dat deze voorzieningen een centrale rol bij herstructurering krijgen, komt op een exemplarische wijze tot uitdrukking in Het Gebouw, dat in 2013 de kern van de herstructurering was van de wijk De Kooi in Leiden Noord. Het Gebouw had

een hefboomfunctie, zoals het wel wordt genoemd. In het blok zijn meerdere functies ondergebracht. Het programma kent naast buurthuis drie basisscholen, peuterspeelzaal, buitenschoolse opvang, huisartsenpraktijk, welzijnsinstelling, bibliotheek, speel-o-theek, centrum voor jeugd en gezin, wijkrestaurant, gymzaal, vergaderaccommodatie, 50 huurwoningen, 34 zorgwoningen met 24-uurs post, negen schoolwoningen, negen starterswoningen en een parkeergarage. Het programma is duidelijk gericht op de leefbaarheid, of de sociale duurzaamheid van de wijk. Vanuit dat oogpunt is ook het buurthuis geïntegreerd in het complex, dat in 2013 is geopend. **Project: Het Gebouw, Leiden, 2013, VenhoevenCS.**²²

De openbare ruimte rondom het door VenhoevenCS ontworpen gebouw is gedifferentieerd ingericht en wordt gevarieerd gebruikt. De daken zijn in gebruik als dakterras, gemeenschappelijke tuin en schoolplein. Er is ook een autovrij collectief binnenplein. Die ruimtes zijn zo georganiseerd dat er zowel zicht is vanuit de voorzieningen op de openbare ruimte (veiligheid, ogen op de buurt), als dat voorbijgangers vanaf de openbare weg zicht hebben op de activiteiten binnen, vanwege een open plint. Dat kan de participatie bevorderen en hopelijk ook het gevoel bij buurtbewoners vergroten dat het hun gebouw is. Als opdrachtgever traden de gemeente en woningcorporatie gezamenlijk op. Via een VVE werd het beheer geregeld.²³ De stapeling van functies in Het Gebouw biedt de mogelijkheid om op een relatief compacte footprint een nieuwe functionele dynamiek te bevorderen. Dat is nodig want gedurende de herstructurering zullen bestaande openbare ruimtes elders in de wijk verdwijnen.

Overigens is Het Gebouw wel een van de eerste uitingen van de herstructurering, maar het is niet het enige. Enkele jaren later werd eveneens in Leiden Noord het Theehuis geopend, een paviljoen in een park dat ontstaan is op initiatief van particulieren. Dit kleinschalige buurthuis is zowel commercieel als sociaal gericht. Het heeft een dubbelkarakter. **Project: Theehuis Tuin van Noord, Leiden, 2015. Gaaga.**²⁴ Als scenario kunnen op deze wijze kleine vestigingen in de buurt verspreid zijn, rondom een centrale vestiging, en met een specifiek accent. In het Theehuis versterken de horeca, een buurtmuseum en een uitgiftepunt voor spelobjecten aan kinderen de ontmoetingsfunctie. Functies van een sociaal centrum hoeven niet in een gebouw geconcentreerd te zijn, maar kunnen zich verspreiden.

Voorzieningen gecombineerd op een campus

De vernieuwing van de centrale wijkfuncties of sociale centra met regiofuncties (kernvoorzieningen in een buurt, wijk of regio) kan vorm krijgen als een cluster van meerdere voorzieningen bij elkaar die gezamenlijk een centrumfunctie vervullen. Een dergelijk campusconcept

ligt ten grondslag aan de transformatie van de voorzieningen rond het Zuidplein in Rotterdam Zuid. Daar vindt een herstructurering plaats in het kader van een meerjarig en ambitieus nationaal programma (Nationaal Programma Rotterdam Zuid, 2011 – 2031) om de wijk te versterken en te verbeteren. Onderdeel van de campus is Theater Zuidplein, ontworpen door De Zwarte Hond, waarin naast een theater ook een ‘buurthuiskamer’ is opgenomen.²⁵ Die buurthuiskamer heeft als doel de verbinding met de buurt mogelijk te maken. In de kamer, een grote hal of foyer kan niet alleen koffie worden gedronken, maar wordt ook een programma met buurtgerichte initiatieven georganiseerd. Aan die buurthuiskamer is bovendien nog een speciale functie verbonden, een buurtbibliotheek die door de aanwezigheid van een groot aantal plekken gericht is op buurtgebruik: behalve plekken voor zelfstudie zijn er ook plaatsen om voor te lezen of te ontspannen. Overigens is ook de programmering van het theater gericht op de regio: het programma speelt in op aspecten die leven in de buurt, stad en regio. **Project: Theater Zuidplein, Rotterdam, 2020. De Zwarte Hond.** Dat het theater met bibliotheek en buurthuiskamer onderdeel is van een vernieuwing van de campus van voorzieningen blijkt ook uit andere gebouwen die recentelijk zijn opgeleverd. Naast dit nieuwe theater staat het Zwemcentrum Rotterdam (Kraayvanger). Deze publieke voorzieningen zijn gebouwd naast commerciële voorzieningen, het winkelcentrum Zuidplein, en metrostation Zuidplein. Deze concentratie laat zien dat bij de vernieuwing van dit naoorlogse gebied de versterking van het voorzieningshart een belangrijke strategie is.²⁶

Op het Zuidplein in Rotterdam vormen verschillende voorzieningen een campus waarin een huiskamer is geïntegreerd. Dat vergroot de mogelijkheid om verbindingen met de buurt te maken.

Sociale centra in kleine kernen

In de buitengebieden met kleine kernen zijn sociale voorzieningen eveneens onderdeel van een gebiedsgerichte regie. Voor de leefbaarheid van dorpen en kernen zijn ze cruciaal, maar de financiering ervan is een uitdaging. In dat kader hebben de provincies Gelderland en Overijssel de laatste jaren veel aandacht besteed aan het zogeheten *Kulturhus*, zoals ze in deze provincies genoemd worden.

Daar zijn met behulp van provinciale subsidies de laatste jaren (sinds 2000) tientallen *Kulturhusen* gebouwd, waarin de sociale voorzieningen zijn geclusterd.²⁷ In de praktijk verschillen de programma's van het *Kulturhus* van elkaar, maar vaak maken een bibliotheek, een welzijnsorganisatie, een publieksbalie van de gemeente en een commerciële organisatie er onderdeel van uit. Ook basisscholen en opvangorganisaties zijn vaak onderdeel van een *Kulturhus*. Het Holstohuis in Ols is zo'n gebouw, ontwikkeld door een woningcorporatie, waarin sociale voorzieningen zijn gebundeld. **Project: Kulturhus Holstohuis, Olst, 2005. IAA Architecten.**²⁸

Dit concept van bundeling van voorzieningen onder één dak is niet beperkt tot de twee *Kulturhus*-provincies. Ook in andere kernen worden voorzieningen in multifunctionele complexen gerealiseerd. Op het eiland Texel bijvoorbeeld, kan de eilandbevolking naar verwachting binnenkort beschikken over het Thijsssehuis: een sociaal-cultureel huis. Dit cultureel centrum aan de rand van een van de dorpskernen (Den Burg) is in 2021 ontworpen in opdracht van de gemeente Texel. De ontwerpers DP6 bundelden een heel specifiek programma. Naast bibliotheek, zoals bij de *Kulturhusen*, zijn in het Thijsssehuis een creatieve opleiding, jongerenorganisatie (jeugdsoos) en een media-organisatie: Radio Texel. **Project: Thijsssehuis, Den Burg, Texel, 2021. DP6 architecten (ontwerp).**

Kans

Aan de combinatie van sociale, culturele en onderwijsvoorzieningen onder één dak ligt vaak een gebiedsgerichte afstemming ten grondslag. Voor Rotterdamse wijken is zo'n strategische gebieds-afstemming kansrijk.

Gespecialiseerde Multifunctionele Accommodaties (MFA's)

Voorzieningen gecombineerd onder een dak
Multifunctionele wijkcentra en *Kulturhusen* met sociaal centrum zijn vaak opgezet als een multifunctionele accommodatie: gebouwen waarbij meerdere functies en organisaties onder één dak zijn samengebracht. De

afstemming van het programma vindt niet alleen op gebiedsniveau (buurt/wijk/regio) plaats, maar ook op gebouwniveau: binnen een gebouw wegen initiatiefnemer, opdrachtgever en (toekomstige) gebruikers af welke functies gelukkige en langdurige allianties kunnen aangaan. Antares in Leusden (2011) is zo'n breed multifunctioneel complex waarin ook een wijkcentrum is opgenomen.²⁹ **Project: Antares in Leusden, 2011. RAU.** Het is ontwikkeld in nauwe samenwerking tussen gemeente, woningstichting en schoolbestuur.

Het is van groot belang het voorbereidingsproces voor combinatievoorzieningen zeer zorgvuldig te doorlopen.³⁰ Vaak wordt om inhoudelijk redenen voor een van de twee hoofddomeinen gekozen: jongerendomein of volwassenendomein. En uit praktische overwegingen kiezen betrokken partijen ervoor om de breedte van de functies niet de groot te maken. Want als de MFA zeer complex is, zal ook het ontwerpproces en totstandkomingsproces naar verwachting complex zijn.

Dat een proces om een sociaal centrum te stichten als onderdeel van een MFA gecompliceerd(er) kan zijn, stelt het kenniscentrum/debatcentrum Bouwstenen voor sociaal geregeld in publicaties aan de orde.³¹ Het initiatief wordt in de meeste gevallen door de gemeente genomen, vanuit de verwachting dat het gezamenlijk gebruik van ruimtes leidt tot meerwaarde voor de participanten en tot mindering in kosten. Dat blijkt na de oplevering geregeld tegen te vallen.³² Toch blijft de bouw van multifunctionele accommodaties populair. Als de groepering van functies voor de gebruikers geen toegevoegde waarde heeft, heeft een MFA nauwelijks meerwaarde. Inhoudelijke motivaties spelen bij voorkeur een grote rol. Er zijn geslaagde projecten, van sociale centra als onderdeel van geschakeerde functiecombinaties. Een goed voorbeeld is de herbestemming van een eind negentiende-eeuwse kerk in Vught. Daar is de voormalige Sint Petruskerk veranderd in een sociaal centrum met een bibliotheek en tentoonstellingsruimte, en diverse commerciële functies zoals koffieruimte en wereldwinkel. De ruimtes zijn op de begane grond voor een groot deel in elkaar overlopend. Op de verdieping zijn bijeenkomstruimtes en lounge-plekken. Een café met restaurant zit niet in de kerk maar in de vleugel ernaast. **Project: Herbestemming De Petrus, Vught, 2018. Architect Molenaar Bol Van Dillen architecten.**³³ Hier is een voormalige centrale sociale voorziening (kerk) getransformeerd in een eigentijdse sociale voorziening, met een mix van sociale en commerciële functies. Als de maatschappelijke functie overheerst wordt een dergelijke brede voorziening wel een Brede Maatschappelijke Voorziening genoemd (BMV). Een voorbeeld is BMV De Sijnskoel in de gemeente Onderbanken. Hierin is een grote evenementenzaal waar verenigingen gebruik van kunnen maken voor evenementen, maar waar ook de basisschool gebruik van maakt voor sport. Naast de

school is in het gebouw ook een bibliotheek die van de zaal gebruik kan maken. **Project: BMV De Sjinskoel, Onderbanken, 2016. Frencken Scholl Architecten.**³⁴ De centra krijgen diverse namen, zoals het ‘wijkbedrijf’ of ‘buurtwerk’ (IKC Het Noorderlicht, Doetinchem), ‘wijkteams’ (MFA De Kruidentuin, Barendrecht), ‘dorpshuis’ (MFA Noorderhuis, Giessenlanden).³⁵ Als het specifiek gericht is op ouders (de ouders van de schoolkinderen) wordt het wel ‘oudertafel’, ‘ouderkamer’ of ‘ouderlokaal’ genoemd (OBS De Dapper Amsterdam; Brede school Ibisdreef, Utrecht).³⁶

Kans

Rotterdam kan bij multifunctionele accommodaties zoeken naar functies die elkaar inhoudelijk aanvullen. Anders is de kans groot dat de MFA geen meerwaarde heeft.

Ouderen

In de praktijk hebben multifunctionele centra vrijwel altijd een inhoudelijk kenmerk (accent). In dit onderzoek kwamen voorbeelden naar boven van combinaties die inhoudelijk samenhangen. Twee veelvoorkomende varianten zijn voorzieningen voor volwassenen (volwassenendomein) en voorzieningen voor jongeren (van 0 tot 23 jaar, het jongerendomein). De voorzieningen voor jongeren zijn bijvoorbeeld kindvoorzieningen, of voorzieningen voor jongeren gericht op cultuur en sport. Bij ouderen kan de voorziening gericht zijn op gezondheid en zorg. Hieronder wordt de genoemde inhoudelijk meerwaarde geformuleerd voor enkele hoofdgroepen: gericht op ouderen, gericht op gezinnen of buurtbewoners, of gericht op jongeren.

Zo zijn in zorgcomplexen voor ouderen met zorgbehoeften geregeld voorzieningen voor de buurt. Door de integratie met medische functies (apotheek, fysiotherapie) en kinderopvang kunnen ook buurtbewoners terecht in het gebouw en iets eten of drinken in het restaurant in het centrale atrium. Zo kan in het atrium een laagdrempelig sociaal centrum ontstaan. **Project: Zorgcomplex De Egelantier, Hilversum, 2016. Molenaar en Co architecten.**³⁷

Jongeren en onderwijs

Terwijl dit centrum voor ouderen vooral een buurtfunctie heeft waardoor de oudere bewoners in contact kunnen komen met de buurtbewoners, zijn er ook specifieke sociale centra in MFA's met een ander functioneel-stempel. Zo komt de combinatie sociaal centrum en basisschool de laatste jaren geregeld voor. De Brede school in Nieuw Crooswijk is hiervan een illustratie. **Project: Brede Islamitische basisschool Noen, Rotterdam, 2009. De Zwarte Hond.**³⁸ De hoofdfunctie is de basisschool of het kindcentrum, daarin is een sociaal centrum geïntegreerd. Ruimtelijk betreft de voorziening in de meeste gevallen een deel van het gebouw in een groter gebouw met basisschool (Brede school, kindcentrum) als hoofdfunctie. Door gedeeld gebruik (na elkaar) of door flexibel gebruik (wegschuifbare wanden) kunnen de deelnemende organisaties voordeel hebben van de functiecombinatie. MFA Noorderhuis in Giessenlanden is zo'n gebouw waar door dubbel ruimtegebruik (zaal, hal, tribunetrap) het dorpshuis een onderdeel is van een basisschool. De zaal kan ingezet worden voor concerten, maar ook voor vieringen. **Project: MFA Noorderhuis, Giessenlanden, 2019. De Zwarte Hond.**³⁹

Kans

Sociale voorzieningen met een thematisch accent zijn kansrijk. Inhoudelijke samenhang kan bijvoorbeeld gericht zijn op ouderen, onderwijs of jongerencultuur.

Jongerencultuur en sociaal centrum

De variatie aan sociale doelgroepen is groot. Door de koppeling van sociale centra aan jeugdvoorzieningen (basisschool, kindcentrum) worden vooral gezinnen met jonge kinderen bereikt. Een ander doelgroepen-accent heeft het al enkele jaren functionerende **Jongeren centrum Dynamo in Eindhoven (2005)**. Daar werd een recreatief jongeren centrum met sportzaal, fitnessruimte en popzaal gekoppeld aan ruimte voor (educatief, ondersteunend) jongerenwerk: waar jongeren praktische hulp krijgen bij huisvestingszaken, scholing, werk en omgaan met geld. In een passende (aantrekkelijke) omgeving vinden vooral jongeren hier sociale ondersteuning.⁴⁰ Een doorslaggevend aspect voor de sociale voorziening is dan

de (andere, niet-sociale, bredere) context waarbinnen het buurtwerk functioneert.

Het mogelijke voordeel van de koppeling van sociaal centrum aan een bestaande functie zoals een basisschool of kindcentrum is de verdeling over de buurt of regio: de scholen zijn fijnmazig verdeeld over buurten en wijken. En het opdrachtgeverschap is relatief overzichtelijk: de bouwheer van een basisschool is vaak de gemeente (in samenwerking met een schoolbestuur). In dat kader zijn ook koppelingen aan sportvoorzieningen en cultuurvoorzieningen kansrijk omdat ook daar de gemeente vaak initiatiefnemer (en opdrachtgever) is voor het vastgoed. De sociale centra als onderdeel van MFA's staan historisch gezien in de traditie van sociaal culturele centra die vanaf de naoorlogse jaren in Nederland ontstonden.⁴¹ Van begin af aan waren die breed en geschakeerd in functie. Van begin af aan werkten lokale krachten in op de uiteindelijke verschijningsvorm. En van begin af aan was multifunctionaliteit niet een garantie voor een soepel planproces noch voor succesvol functioneren.

Internationale trends

De verrijkende waarde van jeugdcentra voor opgroeiende kinderen krijgt internationaal verschillende uitingen.⁴² Het is interessant nader te kijken naar de relatie tussen jeugdwerk en architectuur. Enkele Vlaamse sociale centra lijken in vergelijking met de eerdergenoemde brede complexen een compacter karakter te hebben. Dat beeld komt naar voren uit enkele projecten die gepubliceerd zijn in vaktijdschriften en gespecialiseerde uitgaven, zoals de architectuurjaarboeken van Vlaanderen. In Vlaanderen zijn de afgelopen twintig jaar meerdere sociale centra gebouwd.⁴³ Geregeld lag er een lokaal, gemeentelijk initiatief aan ten grondslag. In kleine kernen kunnen ze ten doel hebben de leefbaarheid te versterken, zoals in Gelderland de *Kulturhusen*.⁴⁴ Vaak heeft zo'n ontmoetingscentrum een multifunctionele zaal. **Project: Ontmoetingscentrum Stationshuis, Merkem, België, 2014.**⁴⁵ Buurtbewoners en buurtverenigingen maken er gebruik van. Andere zijn specifiek voor jongeren: jeugd-ontmoetingscentrum. **Project: Jeugd-ontmoetingscentrum De Witte Villa, Grimbergen, België, 2014.**⁴⁶ **Project: Jeugd- en cultuurhuis De Steen, Bocholt, België, 2014.**⁴⁷

Deze jeugdcentra, als gespecialiseerde sociale centra, richten zich vanzelfsprekend op een bepaalde leeftijdsgroep: jongeren. Die worden in meerdere landen gerealiseerd, zoals de eerder genoemde voorzieningen in Grimbergen en Bocholt in Vlaanderen. Het compacte ontwerp voor een jeugdcentrum in Santona in Spanje is zo opgezet dat het door de verschillende verdiepingen flexibel is in gebruik. **Project: Casa de la Juventud, Santona, Cantabria, Spanje, 2007.**⁴⁸ Het jeugdcentrum in Kopenhagen, Denemarken, richt zich specifiek op kinderen van

immigranten, die in de buurt wonen. **Project: Sjakket Jeugdcentrum, Kopenhagen, Denemarken, 2007.**⁴⁹

Een ander soort sociaal centrum is een centrum dat tot doel heeft de maatschappij te versterken door de lokale economie te promoten. Zo toont het Werkraumhaus Bregenzerwald lokale producten die geproduceerd worden in Vorarlberg. Midden in een dorp met uitzicht op de bergen, is het een etalage en sociaal centrum. Een associatie gaf aan architect Peter Zumthor opdracht een transparant gebouw te realiseren. **Project: Werkraumhaus Bregenzerwald, Andelsbuch, Oostenrijk, 2013.**⁵⁰ In Spanje is op particulier initiatief een centrum gebouwd dat tot doel heeft de plattelandontwikkeling te bevorderen in de provincie Leon. **Project: Antonio en Cinia Cerezales Foundation, Cerezales del Condado (provincie Leon), Spanje, 2017.**⁵¹

Kans

Sociale centra hebben vaak een couleur locale. Naast de brede inclusieve sociale centra blijven kleinere gespecialiseerde centra zoals voor de jeugd in Rotterdam zinvol.

Verschillende initiatiefnemers

Gemeente, commercieel, coöperatie. Wie neemt het initiatief?

Wie het initiatief neemt voor een sociaal centrum staat niet vast. Evenmin wie verantwoordelijk is voor de exploitatie. In Nederland neemt geregeld de gemeente het initiatief. Maar ook basisscholen zien de relevantie van wijkwerk in en zijn bereid samenwerken aan te gaan.⁵² Het welslagen van het kind hangt immers mede af van het functioneren van het gezin waar dat kind uit komt of de wijk waar het leeft. Ook corporaties beseften het belang van een goed leefklimaat in wijken. De gemeente ging daarom vaak samenwerkingsverbanden aan zoals met scholen en met corporaties. Commerciële partijen en particuliere organisaties (stichtingen) kunnen eveneens een belangrijke inbreng hebben in de sociale voorzieningen waar bijvoorbeeld buurtkamers onderdeel van zijn. Lokaal wordt dan een balans gevonden tussen commerciële

en publieke functies. Bij het eerdergenoemde theehuis Tuin van Noord (2015) in Leiden namen wijkbewoners het initiatief. Het is in eigendom bij een stichting met wijkbewoners in het bestuur. Die stichting (Stichting De Leidsche Uitdaging) vroeg subsidies aan bij de gemeente Leiden en fondsen.⁵³

Een ander voorbeeld van een niet-gemeentelijk initiatief is De Glazen Boerderij in het hart van het dorp Schijndel, waar de nadruk ligt op economische functies. Het grootste deel van het gebouw is in gebruik bij winkels, bedrijven en horeca. Op de verdieping zijn verhuureenheden waar verenigingen gebruik van kunnen maken.

Project: De Glazen Boerderij, Schijndel, 2013, MVRDV.

Het is gebouwd in opdracht van een particuliere, lokaal betrokken opdrachtgever (Gebroeders Van den Brand, Schijndel). Het oorspronkelijke initiatief lag echter bij de uit Schijndel afkomstige architect Winny Maas, die zich er als ontwerper jarenlang voor heeft ingezet.⁵⁴

Buitenplaats Brienoord (2020) is eveneens een project waar betrokken particulieren zich hebben ingezet om de voorziening te realiseren. Hier gaf een groep van vijf particulieren de opdracht de plek van een bestaand clubhuis voor jongeren een nieuwe bredere culturele functie te geven door nieuwbouw. Sinds de jaren 1930 waren hier zomerkampen georganiseerd (de Arend en de Zeemeeuw). Met behulp van hergebruikte materialen is in 2017 – 2019 een nieuw paviljoen gebouwd. Sindsdien is het een plaats voor cultureel werk voor alle leeftijden.

Project: Buitenplaats Brienoord, Rotterdam, 2020, Superuse Studios.⁵⁵ Het gebouw heeft verblijfsruimtes, kantoren en werkplaatsen. Het programma biedt ruimte aan een mix van sociale, culturele, culinaire, artistieke en educatieve activiteiten. De website van de ontwerpers, Superuse studio, meldt nadrukkelijk het brede scala aan activiteiten: ‘Van cultuureducatie tot heidagen; van theatervoorstelling tot restaurant; en van aanschuifkantoor tot kluswerkplaats. Het kan er allemaal.’⁵⁶

Bij een ander project in Rotterdam zijn bewoners op grotere schaal actief betrokken: het Wijkpaleis aan de Claes de Vrieselaan in Rotterdam. Hier werken buurtbewoners sinds 2021 aan de aankoop van een buurtcentrum. Via een crowdfundingactie betrekken zij kopers bij het initiatief zodat ze zelf buurtactiviteiten kunnen organiseren. Naast een ruimte voor ontmoeting en buurtactiviteiten zijn in het gebouw meerdere kleine bedrijven, een werkplaats en cursusrimte. Het is de bedoeling dat de bedrijven (ceramist, fotograaf, pianodocent) actief bij gaan dragen aan het wijkleven door bijvoorbeeld cursussen te organiseren, en zo in ruil voor het onderkomen iets waardevols terug doen voor de wijk.⁵⁷

Deze laatste voorbeelden tonen een interessante trend in de ontwikkeling van sociale centra: de deelnemers zijn geen consumenten maar zijn participanten. Het zijn geen toehoorders maar actieve deelnemers. Helemaal

nieuw is dat overigens niet. In de jaren zeventig roerden bewonersgroepen zoals in Aktiegroep het Oude Westen in Rotterdam zich eveneens in discussies en organiseerden activiteiten. In ieder geval lijkt de betrokkenheid van de buurt bij de sociale centra anders als de buurtbewoners ook een rol spelen bij het eigenaarschap (van het gebouw) of als initiatiefnemer van de activiteiten.

Kans

Het initiatief voor een sociaal centrum kan bij een veelheid aan partijen liggen. Rotterdam kan lokale initiatieven ruimte en ondersteuning bieden bij de stichting van een nieuw centrum.

Corporaties en coöperaties

Als onderdeel van wijkvoorzieningen zijn sociale centra vast onderdeel van de leefbaarheid van wijken en buurten. Corporaties (vroeger vaak verenigingen of coöperaties) hebben belang bij een goede woonomgeving. Zij werkten tot 2015 (herziening Woningwet) geregeld samen met de gemeente.⁵⁸ Bijvoorbeeld in Leiden, waar *Het Gebouw* (2013) een essentieel onderdeel is van de herstructurering van de in wijk De Kooi. In Amsterdam werd een kleinschaliger sociaal centrum gerealiseerd, niet in een groot wijkgebouw, maar juist als een zelfstandig paviljoen. Activiteitencentrum De Hood is in 2012 gebouwd als onderdeel van de herstructurering van de naoorlogse wijk Osdorp. Het gebouw, centraal op een plein gesitueerd, heeft een open plint, zodat het wijkwerk zichtbaar is. Op de verdieping is een in tweeën deelbare multifunctionele zaal waar meer besloten bijeenkomsten gehouden kunnen worden. Het is opgezet als een jeugdgebouw maar kan door alle leeftijden gebruikt worden. **Project: Activiteitencentrum De Hood, 2012. Architect Atelier Kempe Thill.**⁵⁹ Door het programma te stapelen kon het plein zo leeg mogelijk worden gelaten. De opdrachtgever, een woningcorporatie, is eigenaar van het grootste deel van de woningen in de buurt. Als monofunctioneel gebouw is het opdrachtgeverschap eenvoudiger dan bij Het Gebouw in Leiden. De laatste jaren beleeft het coöperatief opdrachtgeverschap een opleving. Steeds meer groepen mensen verenigen zich om gezamenlijk opdracht te geven. Zij kiezen dan

het model van een coöperatie als eigenaar/opdrachtgevers vorm. De genoemde crowdfundingacties en vormen van coöperaties zijn onderdeel van een bredere landelijke trend: burgerinitiatief.⁶⁰

Combinatiefuncties en dubbelgebruik internationaal

Zo divers als de sociale centra in Rotterdam zijn, en elders in Nederland, zo divers zijn ook de sociale centra internationaal. Er is grote behoefte aan ontmoetingsplaatsen. In welk gebouw dat plaatsvindt varieert sterk. Combinaties van ontmoetingsruimte met andere functies komen veelvoudig voor: zoals met onderwijs, met naschoolse opvang, met bibliotheken of met sportvoorzieningen. Over de organisatie wordt verschillend gedacht. Enerzijds houden initiatiefnemers een pleidooi voor professionele organisatie en professionele exploitatie. Anderzijds vragen ze betrokkenheid van buurt en vrijwilligers. De *couleur locale* is geregeld van invloed op het programma van het gebouw. Bij de start van een sociaal centrum onderzoekt de initiatiefnemer wat de behoefte is van de buurt. Op die wijze beïnvloedt het proces om tot een programma van het sociale centrum te komen, het vinden van een gezamenlijk doel en een gezamenlijke inhoud. Vaak worden de ontmoetingscentra niet alleen gerealiseerd als sociale voorziening, maar is het gebouw ook zelf een statement. De realisering ervan dient een impuls te geven aan de wijkverbetering en de kwaliteit van de openbare ruimte door middel van de uitstraling van het (nieuwe) gebouw. Net zoals bij scholen en bibliotheken en sportgebouwen, worden ook sociale motieven ingezet als revitalisering van de buurt. In een naoorlogse wijk van de plaats Reims bijvoorbeeld, in Frankrijk, is een breed opgezet sociaal centrum gerealiseerd, met dat bredere stedenbouwkundige doel. Een impuls voor de wijkverbetering. **Project: Community Centre, Reims (Orgeval), Frankrijk, 2016.**⁶¹

In Scandinavië is de bibliotheek vaak de hoofdfunctie van een sociaal centrum, hier bekend als het *Kulturhus*. Deze *Kulturhusen* hebben de vorm van verzamelcomplexen: naast bibliotheek en bijeenkomstruimte, ook VVV-toeristeninformatie, peuterspeelzaal, gezondheidskliniek, cultuurcursussen. Mogelijk is ook een basisschool onderdeel van het Kulturhus, maar dat is niet standaard. **Project: Grimstad Library and community centre, Grimstad, Noorwegen, 2017.**⁶² **Project: Vennesla bibliotheek en Kulturhus, Vennesla, Noorwegen, 2011.**⁶³ In Finland is het sociaal centrum in Oulu wel een combinatie van school met sociaal centrum. Dit is bovendien bijzonder omdat de ruimtes niet naast elkaar zijn ondergebracht in een gebouw, maar flexibel zijn ingericht. De activiteiten vinden na elkaar plaats. **Project: Hiukkavaara Community Centre, Oulu, Finland, 2017.**⁶⁴ Deze combinatie van

school of kindfunctie en sociaal centrum komt eveneens voor in het Verenigd Koninkrijk, in Londen. Ook hier is de combinatiefunctie mogelijk door dubbelgebruik. De school wordt na schooltijd en in de avonden opgesteld voor buurtgebruik. Er is ook een kleine bibliotheek aan gekoppeld. **Project: Londen, Barking Learning Centre, Barking (bij Londen), Verenigd Koninkrijk, 2007.**⁶⁵ In een ander Londens project worden de ruimtes juist van elkaar gescheiden en functioneren ze naast elkaar. Op de bovenste verdieping van het kindcentrum zijn de verenigingsruimtes. **Project: Paradise Park Children's Centre, Londen, Verenigd Koninkrijk, 2006.**⁶⁶ Analyse van de internationale praktijk laat zien dat de combinatie van functies waaraan sociale centra gekoppeld worden zeer breed kan zijn. Deze varieert van een koppeling aan andere sociale of educatieve functies en recreatie tot allianties met commerciële gebouwen. Interessant is de integratie met andere culturele functies. Zoals in Spanje een sociaal cultureel centrum dat als hoofdfunctie heeft als theater. Daarmee is een nieuw centrum voor de buurt ontstaan. **Project: Can Clariana Cultureel Civic Center, Barcelona, Spanje, 2017.**⁶⁷ Bij de bouw van sociale centra komen ook combinaties met commerciële functies voor, zoals we hierna ook bij de bibliotheken kunnen constateren. Bijvoorbeeld in Rome, Italië. In 2016 opende daar een sociaal centrum, met bibliotheek en winkels. Door de winkels in de plint op begane grond te situeren zijn die goed toegankelijk voor het publiek. **Project: Citta del Sole, Rome, Italië, 2016.**⁶⁸

Kans

De veelheid aan allianties laat zien dat sociale centra ook als onderdeel van een combinatiefunctie kunnen functioneren. Een standaardoplossing bestaat niet, ook niet voor Rotterdam.

De hierboven omschreven functie van ontmoeting en verheffing is niet uitsluitend beperkt tot sociale centra. Ook aan andere gebouwen zoals bibliotheken en sportvoorzieningen ligt deze ambitie ten grondslag. Nachtopvang voor dak- en thuislozen kan in ons land gekoppeld worden aan zorg en netwerkversterking. Sportbeoefening is niet

uitsluitend ten behoeve van lichamelijke ontwikkeling, want het heeft tevens (steeds vaker) een sociale waarde. En bibliotheken nemen een deel van sociale taken op zich. Dat zal in de volgende hoofdstukken aan de hand van voorbeelden en thema's nader worden toegelicht.

Kansen

Sociale centra

Als de nationale en internationale tendensen worden gerelateerd aan Rotterdamse kenmerken/trends, welke kansen zouden daar dan van kunnen worden afgeleid? Hoofdelementen worden hieronder benoemd.

- Bij elk sociaal centrum onderzoekt de initiatiefnemer wat de behoefte is van de buurt (inspraak, participatie).
- Bij elk sociaal centrum wordt de combinatie van functies niet te complex, maar blijft compact en krijgt een accent (zoals onderwijs, cultuur, jeugd).
- Bij elk project als onderdeel van een wijkaanpak levert de buurtvoorziening ook een bijdrage aan de kwaliteit van de buurt (revitalisering).

SOCIALE CENTRA **INTERNATIONAAL**

1. Sociaal centrum, Orgeval, Reims, 2016. F+F architectes

De bouw van het sociale centrum heeft mede als doel de revitalisering van de wijk te ondersteunen. (foto: Camille Gharbi)

2. Hiukkavaara sociaal centrum, Oulu, Finland, 2017.

Lukkaroinen architecten

Lukkaroinen architecten. Basisschool met vervolklassen, tevens sociaal centrum, kleuterschool, jeugdcentrum en schoolbibliotheek. Het gebouw is flexibel opgezet, gericht op gebruik door verschillende groepen na elkaar. (foto: RA-Studio Raimo Ahonen)

1

2

SOCIALE CENTRA **NATIONAAL**

1. Het Gebouw, Leiden, 2013. VenhoevenCS

De nieuwbouw van het omvangrijke multifunctionele complex met buurthuis is een spil in de herstructurering van de buurt. (foto: Ronald Tilleman)

2. Theehuis Tuin van Noord, Leiden, 2015. Gaaga

In de kleinschalige buurtvoorziening met een sociaal en commercieel karakter versterkt de mix aan functies de ontmoetingsfunctie. (foto: Marcel van der Burg)

3. Buitenplaats Brienenoord, Rotterdam, 2020. Superuse Studios

De particuliere initiatiefnemer combineert een sociaal met een commercieel programma. (foto: Frank Hanswijk)

4. Bibliotheek en ontmoetingscentrum Vught, 2018

Een voormalig kerkgebouw is herbestemd tot een eigentijdse sociale voorziening met een mix aan commerciële en sociale functies.

5. MFA Noorderhuis Giessenlanden, 2019. De Zwarte Hond

De renovatie van dit naoorlogse schoolgebouw is op integrale wijze aangepakt. Tegelijk met de sanering is een uitbreidingsvleugel gerealiseerd, zodat de school voldoet aan huidige eisen. (foto: ScagliolaBrakkee Fotografie)

6. Jongeren centrum De Hood, Amsterdam, 2012. Atelier Kempe Thill

Het jeugdgebouw met een multifunctionele zaal op de verdieping is bestemd voor alle leeftijden. (foto: Ulrich Schwarz, Berlin)

2.2 WONEN MET ZORG

Inleiding

Dak- en thuislozen

Een buurt die uitnodigend en gezond is voor iedereen biedt ook ruimte aan mensen die zijn aangewezen op extra zorg voor wonen: de dak- en thuislozen. Voor gemeenten is het een uitdaging om goede voorzieningen te creëren voor deze groep. Het is bovendien een groeiende groep: tussen 2009 en 2018 nam het aantal toe van naar schatting 18.000 naar 40.000. Een ruime verdubbeling. De groep dak- en thuislozen is een gemêleerde groep. De meeste dak- en thuislozen leven langdurig op straat. Vaak speelt bij deze mensen een meervoudige problematiek. Zij leiden een zwaar leven, hebben vaak verslavingsproblematiek en ook geregeld psychische problemen. Voor slaappleaatsen zijn zij aangewezen op het Leger des Heils, het Centrum voor Dienstverlening of de nachtopvang. Een groep die vaak in verband wordt gebracht met de bovengenoemde groep zijn mensen met psychische problematiek die tevens agressief gedrag vertonen. Zij kunnen destructief tegen zichzelf zijn of voor anderen. Dat zijn de ‘moeilijk te plaatsen personen’. Vanwege hun gedrag hebben zij in de eerste plaats dringend speciale zorg nodig. Daarnaast zijn er de dakloze arbeidsmigranten; die vormen een aparte groep omdat zij in Nederland geen aanspraak mogen maken op maatschappelijke zorg: zij worden wel omschreven als ‘niet-rechthebbenden’, een schrijnende term. Zij worden in reguliere omstandigheden niet toegelaten tot de voorzieningen van het Leger

des Heils en de nachtopvang. Alleen in uitzonderlijke gevallen zoals bij strenge vorst mogen ze gebruik maken van tijdelijke nachtopvang; behalve een slaappleaats mogen ze gebruik maken van douche en toilet en krijgen ze bij aankomst vaak soep.

Dak- en thuisloze jongeren zijn binnen het Nederlandse zorg- en woonlandschap eveneens een specifieke groep. Zij vallen onder andere wetgeving (vanwege hun leeftijd) en worden daarom apart benoemd.

Opbouw

Na de typering van de ambities van Rotterdam ten aanzien van wonen met zorg, worden de volgende drie thema's geanalyseerd: wonen gecombineerd met zorg, modulaire oplossingen en nieuwe perspectieven.

Ambities in Rotterdam

Wonen met zorg

De gemeente Rotterdam heeft een wettelijke taak om voorzieningen te treffen voor de opvang van de meest kwetsbaren in de samenleving. Dit betreft mensen met een psychische en psychosociale problematiek.⁶⁹ Die opvang vindt plaats in opvangvoorzieningen en in locaties voor beschermd wonen. De verwachting is echter dat deze groep meer en meer in een eigen woning in de wijk gaat wonen, waarbij de ondersteuning aan huis (beschermd) plaats vindt.⁷⁰ De Gemeente werkt samen met

zorgaanbieders en woningcorporaties aan de ambitie om de nachtopvang (meerdere personen op een kamer) om te zetten in een tussenwoonvoorziening. Het idee daarachter is dat als een persoon rust heeft in de huisvesting, deze eerder een mogelijkheid ziet om het verdere leven beter te organiseren. De intentie is om het dagelijks leven op de rit te krijgen. Alhoewel het niet het primaire doel is, heeft de verbetering van de leefomstandigheden van dak- en thuislozen ook een ander aspect. Het draagt tevens bij aan leefbaarheid in de stad.

Door kwetsbaren zoveel mogelijk een plek te geven in een ‘gewone’ woning, kunnen de zelfredzaamheid en zelfstandigheid worden bevorderd. De begeleiding en hulp vinden indien mogelijk aan huis plaats. Dat aanbod wordt een ‘tussenwoonvoorziening’ genoemd. Het is maatwerk, waarbij een voor iedereen passend aanbod van toezicht en ondersteuning beschikbaar is. Het is dus een vorm van wonen tussen intramuraal (geheel beschermd) en geheel zelfstandig wonen in. Voor deze ambitie is een nauwe samenwerking met woningcorporaties en zorgaanbieders vereist. Want de leefbaarheid staat wel onder druk door voortschrijdende ambulantisering in combinatie met passend toewijzen. Voorkomen dient te worden dat door de concentraties van kwetsbare huurders in de wijken de leefbaarheid in delen van de stad onder druk komt te staan. Naast het aanwenden van de ‘tussenwoonvoorzieningen’ blijft ook de reguliere nachtopvang bestaan. Tegelijk met de ambitie van ‘beschermd wonen’ werkt Rotterdam ook aan de verbetering van de nachtopvang.

Zorg en huisvesting samen

Vergroten ontplooiingskansen

Voor de dak- en thuislozen die geen bedreiging vormen voor de omgeving kunnen gemeentes een beleid ontwikkelen dat gericht is op integratie. Voor tijdelijke situaties zijn deze daklozen aangewezen op de nachtopvang. De voorzieningen zijn vaak geïntegreerd in de buurten, zoals voorbeelden in Leiden (Nieuwe Energie), een stadvoorziening, en Antwerpen (Pension Van Schoonhoven) laten zien.⁷¹ Maar dat biedt voor de langere duur weinig perspectief. Het is slechts tijdelijk. Iemand die gebruik maakt van de nachtopvang kan daar niet blijven wonen, een huishouden starten, laat staan overdag verblijven en (onder begeleiding) werken aan de eigen ontwikkeling. Daarom is naast de nachtopvang ook een ander type voorziening meer dan wenselijk. Een eigen woning met zorg is voor deze mensen een streven, zodat ze wel perspectief hebben en het gevoel zich te kunnen ontwikkelen. Daarbij wordt er bijvoorbeeld naar gestreefd de draaglast evenredig te verdelen over de wijken.⁷² Opvang in de wijken staat voorop, gericht op sterkere hechting in de samenleving. Op inclusieve wijken dus.

Het idee achter een woonzorgvoorziening is de bewoner een rustige plek met ondersteuning te bieden met de intentie om het dagelijkse leven weer op de rit te krijgen.

Een fundamenteel onderdeel van de huisvesting van deze groep is de samenwerking tussen gemeente en corporaties. Voorop staat het bieden van een geïntegreerde aanpak van wonen en zorg: een veilige omgeving, niet alleen in huis, maar ook in de wijk.

Het Utrechtse project Mixit (2021) heeft dat geïntegreerde doel. Het wooncomplex Mixit van corporatie Mitros en De Tussenvoorziening bevat enkele woningen voor (voormalige) daklozen. Dertig woningen van de honderd zijn bestemd voor deze groep. Het gemengd-wonen project is gerealiseerd in Leidsche Rijn in Utrecht. Een huurder huurt de woning van een stichting, die stichting is niet alleen gericht op (begeleid) wonen, maar daarnaast ook op opvang, budgetbeheer en schuldhulpverlening. Zij bieden daarmee ook geïntegreerde zorg. Die begeleiding is in ieder geval drie jaar, daarna wordt deze geleidelijk afgebouwd, is het plan. Doel is toe te leiden naar zelfstandigheid. Uiteindelijk kan het contract geheel op naam van de huurder komen te staan (in plaats van op naam van de stichting). **Project: Mixit, Mitros en Stichting De Tussenvoorziening, Leidsche Rijn, Utrecht, 2021.**⁷³

Een cruciaal onderdeel van de aanpak is dat de mensen niet terecht komen in wijken waar vaak ook andere problemen zijn, maar dat door middel van woningtoewijzing de huurders vooraf geselecteerd worden op basis van het sociale stempel. Dat is het verschil met een reguliere vorm van de Tussenvoorziening: die ook over huizen beschikt in minder goede wijken.⁷⁴ De andere huurders in het complex van De Tussenvoorziening in Leidsche Rijn weten wat het karakter is van het complex. En zij kiezen voor een woonsituatie waarin ze zich mogelijk kunnen opstellen als ‘goede burens’. Burens die waar mogelijk elkaar helpen, elkaar ondersteunen. Geen zorg bieden. Maar wel contacten leggen met elkaar, om zo een begin van een netwerk te vormen voor de dertig voormalige dak- en thuislozen. Omkijken naar elkaar, als start van een inclusief buurtleven.⁷⁵ Een achterliggend idee voor dit concept is het versterken van bewonersparticipatie, in de vorm van informele participatie. Dat is een van de pijlers van de Vernieuwingsagenda van de koepel Aedes, in de vorm van een brede coalitie Leefbare wijken en buurten.⁷⁶

Voor de andere groep dag- en thuislozen, de groep dak- en thuislozen met destructief gedrag, zijn de laatste jaren wel afzonderlijke buurten gecreëerd. Dit worden in Nederland wel *Skaeve Huse* genoemd. Eenvoudige, vaak semipermanente woningen waar deze groep onder speciale begeleiding woont, gesitueerd in zones enigszins langs de rand van buurten. De scheiding van gewone buurten is gericht op het voorkomen van overlast (voor andere bewoners). Uit een onderzoek uit 2010 blijkt dat bij deze vorm van woonbegeleiding de overlast beperkt is.⁷⁷

Jongeren

Een reguliere oplossing voor jongeren met zorgbehoefte zijn specifieke woningen in grotere wooncomplexen. Ons Gebouw in Hilversum is daar een voorbeeld van.⁷⁸ Een ander project van woningen met een zorgbehoefte is Het Buro/De Bovenkamer. Dat is gericht op een gecombineerde oplossing voor jongeren en jongeren met een zorgbehoefte (begeleid wonen). In dit project is dat precies de helft: 12 kleine woningen voor beide groepen in een complex. **Project: Het Buro / De Bovenkamer, Rotterdam, 2013. Krill / Christian Muller.**⁷⁹ Om de jongeren te stimuleren een toekomst op te bouwen zijn op de begane grond ruimtes voor startende ondernemers.

Ook bij de jongerenaanpak is een hoofduitgangspunt dat door een stabiele woonsituatie te bieden de kans vergroot dat het toekomstperspectief voor jongeren weer verbetert.

Voor de zorg voor dak- en thuisloze jongeren zijn meerdere oplossingen die sterk leunen op een procesgerichte aanpak. Klein is deze groep niet. In Nederland zijn ongeveer 12.000 dakloze jongeren. Ook bij de jongerenaanpak is een hoofduitgangspunt dat door een stabiele woonsituatie te bieden de kans vergroot dat het toekomstperspectief voor jongeren weer verbetert. Door de woning kunnen jongeren weer werken aan een zelfstandige toekomst. Het voorstel Bouwdepot is daarop gebaseerd. Dit project in de gemeente Eindhoven gaat er van uit dat enkele jongeren in de pilot een jaar lang de beschikking krijgen over een vast maandbedrag dat ze aan de opbouw van hun leven mogen besteden (iets meer dan 1.000 euro). Het is vooral gericht op jongeren met een grote schuldenlast in de leeftijd van 18 tot 21 jaar. Die jongeren zijn namelijk

nog aangewezen op financiële bijstand van de ouders. Maar als die ouders niet bijdragen kunnen deze jongeren slechts aanspraak maken op een zeer laag maandbedrag, iets meer dan 250 euro. Met het Bouwdepot krijgen ze een jaar lang de mogelijkheid de woonsituatie stabiel te maken en worden ze begeleid bij de aanpak van eventuele andere problemen. **Project: Pilot 'Bouwdepot' Eindhoven, 2021.**⁸⁰

Tijdelijke sociale huisvesting

Een andere interessante strategie is onlangs in Wenen toegepast. In 2018 zijn daar 250 tijdelijke sociale woningen gebouwd voor verschillende doelgroepen, waaronder huisvesting voor kwetsbare groepen. In het complex vinden bijvoorbeeld daklozen, mensen met een beperking en alleenstaande moeders onderdak. Op die wijze kan op de korte termijn worden voorzien in bijzondere huisvesting voor deze doelgroepen. De tijdelijke bewoning geldt voor tien jaar. Daarna kunnen deze woningen worden veranderd in bedrijfs- en kantoorruimte. **Project: Sieihome 21 Multiwoningen, 2018, Wenen, Oostenrijk. Architect Trans-Stad**

Vergroten ontplooiingskansen internationaal

Het streven om kwetsbare groepen een plek te geven en zo de ontplooiingskansen vergroten heeft internationaal diverse raakvlakken. Op diverse manieren wordt de opvang gekoppeld aan extra hulp, begeleiding en ondersteuning. De ondersteuning van dak- en thuislozen dient gericht te zijn op een combinatie van huisvesting en steun. Daarbij gaat het erom de positie in de maatschappij te versterken. De opvang van daklozen in een project in Londen zet in op dergelijke bredere ondersteuning. In St. Mungo's Broadway, een daklozenverblijf in Londen, Verenigd Koninkrijk, wordt de opvang gekoppeld aan brede ontwikkelingsmogelijkheden. Onderdeel van de opvang is de aanbidding van basiscursussen, trainingen en ondersteuningsprogramma's. Hierdoor kunnen de gebruikers van de voorziening hun vaardigheden en zelfvertrouwen vergroten, gericht op een zelfstandiger leven. **Project: St. Mungo's Broadway, Homeless Hostel, Londen, UK, 2014.**⁸¹ In het Verenigd Koninkrijk is enkele jaren terug een nieuwe wet aangenomen om dakloosheid tegen te gaan: de *Homelessness Reduction Act*. De Engelse overheid streefde er in 2018 naar binnen enkele jaren in elf steden meer opvangvoorzieningen te bieden: in de vorm van een netwerk van opvanglocaties. Een andere werkwijze is nog sterker gericht op activiteiten. In de *Impact Hub* in München, Duitsland, kunnen de gebruikers (in principe voor iedereen) op een laagdrempelige manier gebruik maken van *co-working space*. De hub heeft meerder ruimtes, zoals een flexibele co-creatie ruimte, permanente particuliere kantoorruimte, en kleine

ruimtes met een PC en internet: ‘Skype-cabins’. Een deelnemer aan de hub krijgt bovendien de beschikking over een persoonlijk emailadres. Naast de voorzieningen vinden er ook bijeenkomsten plaats over relevante thema’s, en is ruimte voor dialoog en discussie. De *Impact Hub co-working space* is een stelsel van tientallen impacts hubs die sinds 2005 in meerdere landen zijn gerealiseerd. Op die wijze wordt op een laagdrempelige manier een plek gecreëerd in de maatschappij, in een omgeving met andere mensen, gericht op ontplooiingskansen. **Project: Impact Hub, co-working space, München, Duitsland, 2011.**⁸²

Kans

Onderzoek of Rotterdamse organisaties voor nachtopvang een rijkere zorgstructuur aan kunnen bieden, bijvoorbeeld door nieuwe en meer kleinschalige *co-working spaces* te realiseren.

.....

Nieuwe perspectieven

Initiatiefnemers zoeken vernieuwing

Naast de gebouwde oplossingen zijn er ook experimenten die gericht zijn op de verbetering van de leefsituatie van de dak- of thuislozen. Initiatiefnemers, vaak gemeenten, woningcorporaties en zorgpartijen gezamenlijk, zoeken naar andere processen die aansluiten bij de problematiek. Een voorstel daartoe is het project om een creatieve schil in buurten in te richten waar tijdelijk woningen beschikbaar komen voor thuislozen. Gemeenten, corporaties en grondeigenaren stellen gezamenlijk grond daartoe beschikbaar, en maximaal tien woningen rouleren zo door buurten, dorpen en steden. Vanwege de beperkte duur kunnen de bewoners wel tijdelijk opvang krijgen, in hun eigen buurt, zodat ze zich beter kunnen hechten. Ze kunnen zo werken aan hun netwerk is het idee. Het projectvoorstel voor de creatieve schil-mix onderdeel van Huishonger is bestemd voor jongeren en ouderen. **Project: voorstel ‘Creatieve schil mix’, 2020.** Huishonger is een van de voorstellen van de Sociaal Creatieve Raad.⁸³ De creatie van de betekenisvolle, kansrijke leefplek kan ook op een andere manier benaderd worden. Het project Woontuinen is een experimenteel voorstel gericht op het versterken van het netwerk van een jongere. En ook hier

staat het organiseren van een plek, een locatie met goede condities voor het creëren van een netwerk, voorop. Bij Woontuinen gaan de ontwerpers ervan uit dat de dakloze jongeren niet goed gehecht zijn. Het ontbreken van een sociaal netwerk typeert hen. Door nu een situatie te scheppen in de vorm van een tuin, waar deze jongeren kunnen sporten, waar clubs en verenigingen zijn en waar ze ook op laagdrempelige manier in contact komen met zorg, educatie en werk, hebben ze wel een plek waar ze zich kunnen hechten. **Project: Ontwerp Woontuinen voor daklozen jongeren, 2021. Site Practice, Studio Makkink en Bey, Le Far West.**⁸⁴

Deze initiatieven laten zien dat ontwerpers samen met sociale partners zoeken naar nieuwe oplossingen.

Kans

De kracht van ontwerp en de inbreng van ontwerpend onderzoek kan ook in Rotterdam partners over de streep trekken om vernieuwing in de praktijk te brengen.

.....

Kansen

Wonen met zorg

Als we de nationale en internationale trends relateren aan de Rotterdamse context, kunnen we de daar de volgende aanbevelingen uit afleiden:

- Elke woonvoorziening is verbonden aan zorg om de ontplooiingskansen te vergroten.
- Elke opdracht tot ontwerp van een woonzorgvoorziening kan een ontwerpend onderzoek aspect hebben, dat het bespreken van nieuwe oplossingen een impuls kan geven.

WONEN MET ZORG **INTERNATIONAAL**

1. Impact Hub, co-working space München, Duitsland, 2011.

Schorr Architecten

Door laagdrempelige toegang tot werkruimtes en een sociale omgeving, wordt de gebruiker van deze co-working space gestimuleerd tot initiatief en ontplooiing. (foto: Axel Roderus)

**2. Sieihome 21 Multi-woningen, Wenen, Oostenrijk,
Trans_Stad, 2018**

Tijdelijke sociale woningen voor verschillende doelgroepen, waaronder huisvesting voor kwetsbare groepen. In het complex vinden bijvoorbeeld daklozen, mensen met een beperking en alleenstaande moeders onderdak. (foto: Daniel Hawelka, Linz/Vienna)

WONEN MET ZORG **NATIONAAL**

- 1. Mixit, Interieur woning in gezamenlijk samenwooncomplex, Leidsche Rijn, Utrecht. Interieurontwerp: HIK&Co**
Gemengd wonen in een complex vergroot de ontmoetingskansen van groepen bewoners, waaronder dak- en thuislozen. (foto: Martin Waalboer)
- 2. Mixit, gezamenlijk samenwooncomplex, Leidsche Rijn, Utrecht. Architect gevel grijze blok en gebouw: Lars Zwart, CRKL architecten, Utrecht. Architect gevel rode blok: Tanja Buijs, Aiscube, Amsterdam**
Dak- en thuislozen kunnen hier op kleine schaal wonen in reguliere woonbuurten. (foto: Kim van Zwieten)
- 3. Het Buro / De Bovenkamer, Rotterdam. Krill-office for resilient cities and architecture of Krill-o.r.c.a. architecture; Christian Müller Architects**
Jongeren en jongeren met een zorgbehoefte leven hier gezamenlijk in een complex. (foto: Jeroen Musch)
- 4. Interieur Het Buro / De Bovenkamer, Rotterdam. Krill-office for resilient cities and architecture of Krill-o.r.c.a. architecture; Christian Müller Architects**
Ruimtes voor startende ondernemers stimuleren jongeren tot het opbouwen van een zelfstandig leven. (foto: Jeroen Musch)
- 5. Ontwerp Woontuinen voor dakloze jongeren, 2021.**
De Woontuin is een plek waar jongeren zich kunnen hechten, en van daaruit hun netwerk versterken. (beeld: stimuleringsfonds creatieve industrie, Site Practice/Makkink en Bey)
- 6. Project 'Huishonger', Creative schil mix, 2020. Studio Sociaal Centraal**
Toekomstscenario: tijdelijke woonvoorzieningen in een schil van een buurt, biedt jongeren kort de mogelijkheid zich te hechten in een buurt. (beeld: Joes + Manon)

2.3 KUNST EN CULTUUR: BIBLIOTHEKEN

Inleiding

Openbare bibliotheken

De openbare bibliotheek neemt binnen het scala aan sociale voorzieningen een bijzondere plek in. De bibliotheek is een van de weinige nog openbare plekken in de stad en het dorp. Iedereen, ook zonder pasje of afspraak, kan de openbare bibliotheek binnenlopen. Niemand zal controleren of je wel een boek leent of je vragen waarom je van een zitplek gebruik maakt. Het is er rustig, maar toch levendig. Jongeren gaan er naar toe om te studeren als het thuis te druk is. Je kunt er ongestoord afspreken met vrienden. Ouders kunnen ernaar toe om hun kinderen voor te lezen in een voorleeshoek. En volwassenen kunnen er een krant lezen aan de leestafel of gebruiken van wifi of internet op de computerplekken. De bibliotheek heeft dus een belangrijke ontmoetingsfunctie voor allerlei leeftijdsgroepen.

De laatste tijd zijn veel openbare gebouwen in de stad verdwenen. Stations zijn geprivatiseerd en voor een deel alleen na inchecken met een pasje toegankelijk. Postkantoren zijn grotendeels verdwenen uit het stadbeeld en als kleine balies in boekwinkels ondergebracht. Ook steeds meer gemeentehuizen zijn uitsluitend publiek-toegankelijk nadat de burger vooraf via internet een afspraak heeft gemaakt.

De openbare bibliotheek heeft het niet makkelijk. Ook bibliotheekvestigingen moeten als gevolg van krimpende budgetten sluiten. Maar de openbare bibliotheek lijkt deze verschravingsoperatie te overleven. En zelfs meer dan dat. De laatste jaren zijn meerdere nieuwe bibliotheken gebouwd. Uit dit onderzoek komt het beeld naar voren dat de openbare bibliotheek een maatschappelijker

gebouw is geworden. Minder nadruk op de uitleenfunctie, meer aandacht voor een toegankelijke plek in een wijk voor een brede doelgroep. Vaak zijn het kennis- of cultuurgebouwen; gebouwen waarbij de bibliotheek een van de hoofdfuncties is. En vaak worden het cultuur- en verheffingsaspect verbonden aan ontspanning, recreatie en ontmoeting. Want ook bibliotheken gaan geregeld samenwerkingen aan.

Breed takenpakket

Over bibliotheken wordt regelmatig gepubliceerd. Onder meer over de taken van de bibliotheken en de rol in de maatschappij.⁸⁵ En over de functie in het dorp, de stad, het stadsdeel. Per locatie kunnen ze een sterk verschillend profiel krijgen. De afgelopen twintig jaar zijn in ons land meerdere interessante nieuwe bibliotheekgebouwen gerealiseerd, zoals de Openbare Bibliotheek in Amsterdam, de Loc-Hal in Tilburg en het Forum-gebouw in Groningen. Net als in ons land staat de openbare bibliotheek internationaal volop in de belangstelling. Geregeld worden bibliotheekgebouwen met experimentele plattegronden gebouwd (beantwoordend aan nieuwe programma's), of met uitgesproken architectuur, een grote ambitie uitstralend. Ze variëren van zeer groot, zoals nieuwe nationale bibliotheken of universitaire hoofdbibliotheken, tot zeer bescheiden en klein: zoals het initiatief *Book Bikes*, fietsbibliotheken van bibliotheken in de Verenigde Staten, en pop-up bibliotheken.⁸⁶ De laatstgenoemde varianten willen juist dicht bij de burger staan door kleinschalig en persoonlijk de wijken in te gaan.

In dit hoofdstuk gaat het om openbare bibliotheken. Een terugkerend thema is de bibliotheek als brede ontmoetingsplaats. Door de bibliotheek voor verschillende

doelgroepen en gebruikers in te richten kan deze een brede sociale rol vervullen. Wat betreft sociale doelen kunnen bibliotheken rekenen op een breed takenpakket. Zoals het inspelen op behoefte aan educatieprogramma's en levenslang leren, bevorderen van sociale inclusie en versterken van buurt-gemeenschappen.⁸⁷

Door te kiezen voor een specifieke combinatie van functies leggen bibliotheken verschillende accenten op het gebruik. En door een zone flexibel te houden kunnen bibliotheken inspelen op veranderingen. Bovendien lenen bibliotheken zich goed voor een uitgesproken architectuur. Bibliotheken zijn van oudsher plekken waar met eerbied naar wordt gekeken. Door de gebouwen een uitgesproken architectuur te geven wordt de identiteit versterkt. Het (kwaliteitsvolle) ontwerp verhoogt dan de status van het instituut.⁸⁸ Dat kan weer versterkend werken op de aantrekkingskracht van de gebouwen of de uitstraling naar de wijk. Met die meerwaarde versterkt het de sociale doelen, en is het een uitgesproken maatschappelijk gebouw.

Wetgeving

De positieve flow waarin de openbare bibliotheken in ons land lijken te verkeren heeft een impuls gekregen nadat in 2014 een wetsvoorstel werd ingediend om de taken van de bibliotheken te verbreden. In dat wetsvoorstel Wet Stelsel Openbare Bibliotheekvoorzieningen (WSOB) worden vijf hoofdfuncties van de bibliotheek omschreven die sindsdien meer geldigheid hebben gekregen bij Nederlandse gemeenten. Deze functies worden in het kamerstuk omschreven als de 'maatschappelijke functies' van de bibliotheek. De eerste drie functies hebben te maken met wat gezien kan worden als de traditionele taken van 'lezen, leren en informeren': 1. 'het aanbieden van kennis via de uitleenfunctie'; 2. 'het bieden van mogelijkheden voor ontwikkeling en educatie' (denk bijvoorbeeld aan computercursussen); en 3. 'het bevorderen van lezen en het laten kennismaken met literatuur' (denk aan voorleesmiddagen voor kinderen). De vierde functie is gericht op 'kunst en cultuur': 4. 'het laten kennismaken met kunst en cultuur' (denk aan lezingen over kunst, cultuursessies, exposities). De laatste functie tot slot, de vijfde, richt zich op 'ontmoeting en debat' door middel van de stimulering van meningsvorming: 5. 'de bibliotheek als plaats voor ontmoeting en debat' (denk aan discussies over stadsbeleid, landelijk beleid, of maatschappelijk vraagstukken).⁸⁹

Wel accommodatie, geen organisatie

Uit een onderzoek naar de huisvesting van bibliotheken uit 2020 blijkt dat de nieuwe wetgeving (WSOB) de afgelopen jaren gevolgen heeft gehad voor de vestigingen: de gebouwen en locaties. Sinds het van kracht worden van de wet is een toenemend aantal bibliotheken samenwerkingen aangegaan en zijn kleine bibliotheekvestigingen gesloten. Die kleine bibliotheekvestigingen verschenen

vervolgens weer in gebouwen waar ook andere functies in zijn ondergebracht. Met andere woorden: bibliotheken zijn de afgelopen jaren steeds vaker onderdeel van een multifunctionele accommodatie. In 2019 was meer dan de helft (58%) van alle locaties ondergebracht in een multifunctionele accommodatie. Vaak met een cultureel-maatschappelijk accent. Tegelijk hebben openbare bibliotheken te maken met krimpende budgetten (door herschikking van budgetten). En inhoudelijk en organisatorisch zijn de organisaties nauwelijks geïntegreerd. Ze zijn wel onder een dak gehuisvest waardoor sprake is van een multifunctionele accommodatie, maar er is geen samenwerking: geen multifunctionele organisatie, aldus het onderzoek.⁹⁰ De combinaties die in het onderzoek genoemd worden zijn gevarieerd: zoals 'maatschappelijke dienstverleners en het primair onderwijs', maar ook 'kinderopvang, zorginstellingen, theaters, bioscopen, musea en VVV's'.⁹¹

Opbouw

Na de formulering van de Rotterdamse ambities ten aanzien van bibliotheekwerk worden de trends geanalyseerd aan de hand van vier hoofdthema's: de koppeling van openbare bibliotheken aan gebouwen van cultuur en bestuur, combinaties met commerciële functies, combinaties met ontmoetingsfuncties en combinaties met onderwijs. Tot slot wordt de bibliotheek als aanjager van wijkverandering besproken.

Ambities in Rotterdam

Innovatie, verbinding, inclusiviteit

In het gemeentelijk beleid van Rotterdam zijn openbare bibliotheken onderdeel van het bredere domein 'kunst en cultuur'. Het is een gemeentelijke taak om te investeren in de voorzieningen voor kunst en cultuur, ervoor te zorgen dat die voorzieningen tot stand komen en in stand worden gehouden. Drie thema's staan centraal in de Rotterdamse visie op cultuur. Ten eerste: innovatie. Rotterdam biedt ruimte aan laboratoria voor nieuwe (culturele) ontwikkelingen. Ten tweede streeft de gemeente naar 'interconnectiviteit': dat houdt in dit geval in dat cultuuractiviteit de verbinding van de stad 'met de wereld om ons heen' bevordert. En ten derde dient cultuur een inclusief karakter te hebben: cultuur is voor iedere Rotterdammer en bezoeker van de stad. Cultuur is zeer divers, evenals gebouwen voor cultuur. In de praktijk gaat het om podia, musea, theater, oefenruimte, presentatieruimte, gezelschappen, festivals, broedplaatsen, beeldende kunst in de openbare ruimte, bibliotheken, cultuureducatie. Vanwege deze diversiteit is behoefte aan zeer verschillende typen gebouwen waarin die activiteiten plaats kunnen vinden. De staat van de

gebouwen kan slecht zijn, de spreiding niet goed zijn, en niet meer aansluiten bij bestaande behoeften. Omdat de stad de komende jaren groeit is de verwachting dat ook het aantal voorzieningen dient te groeien. Het integraal plan is opgesteld, met een visie op de voorzieningen in de hele stad. En een investeringsagenda. Het Integraal Huisvestingsplan van de gemeente stelt dat de realisatie van voorzieningen die verband houden met groei (meer inwoners) via een afzonderlijk traject zullen worden gefinancierd.⁹²

Combinaties met cultuur en bestuur

Rotterdams netwerk

De combinatie van een openbare bibliotheek met andere culturele functies is niet nieuw. In de jaren 1970 schoten in Nederland de culturele centra als paddenstoelen uit de grond. Vaak hadden ze een cultuuraccent, maar ook combinaties met sport of met bestuur kwamen voor. De bestaande hoofdvestiging van de openbare bibliotheek in Rotterdam is hier een goed voorbeeld van.

De gemeente Rotterdam heeft al lange tijd een stelsel van openbare bibliotheken verdeeld over de stad, met een hoofdvestiging in het centrum (sinds begin jaren 1980 aan de Hoogstraat) en kleinere nevenvestigingen verdeeld over de wijken en buurten. Begin 2022 zijn er 22 vestigingen, waaronder een *bibliotheek-to-go* en een uitleenpunt.⁹³ De hoofdbibliotheek, gebouwd in 1977 – 1983, naar ontwerp van architectenbureau Van den Broek en Bakema, heeft sterke kenmerken van een bibliotheek als onderdeel van een cultureel centrum: in het gebouw zijn ook een theater ondergebracht, een lezingenzaal en een café. De laatste jaren is het gebouw wel aangepast: meer plekken voor ontmoeting en studie bijvoorbeeld, en minder nadruk op de collectie en uitlening. Recentelijk zijn commerciële functies toegevoegd: sinds medio 2019 is in het gebouw een Starbucks en een vestiging van zelfstandige boekwinkel Donner. Die liggen goed bereikbaar op de begane grond. Op een van de verdiepingen is een Centrum voor Jeugd en Gezin. Ook de inrichting is veranderd met meer nadruk op belevingswerelden. **Project: verbouwing Centrale Bibliotheek, Rotterdam, 2019.** In 2021 is een traject gestart om het gebouw ingrijpend aan te passen en te verduurzamen.

De nevenvestigingen van de openbare bibliotheek in de havenstad zijn ook onderwerp van verandering. In het stationsgebouw Rotterdam Centraal is een bibliotheekvestiging en in de wijken zijn kleine uitleencentra, deels onbemand, zoals het paviljoen in het winkelcentrum in Het Lage Land. Een bibliotheek als onderdeel van een multifunctioneel complex is de bibliotheek bij Vreewijk en Feijenoord: Multifunctioneel Centrum 't Slag, in 2012

gebouwd in opdracht van een woningcorporatie (Havensteder). Dit gebouw herbergt naast de bibliotheekvestiging tevens medische functies en kinderopvang. **Project: Multifunctioneel centrum 't Slag, Rotterdam, 2012.** Massa bureau voor architectuur. Bij het Zuidplein is recent een nieuwe bibliotheekvestiging geopend, in het cultuurgebouw Theater Zuidplein (2021).⁹⁴ Dat gebouw is een belangrijk onderdeel van de wijkverbetering van Rotterdam-Zuid. Door de ligging vlakbij winkels, metro en andere wijkfuncties is het onderdeel van een wijkvoorziening. **Project: Theater Zuidplein, Rotterdam, 2020. De Zwarte Hond.** Alhoewel commercie een rol speelt, blijft de nadruk van het Rotterdamse netwerk van openbare bibliotheken liggen op cultuur.

Burgerbetrokkenheid speelt soms een relevante rol. Een bijzonder initiatief in dat opzicht is Leeszaal West aan het Rijnhoutplein. Die is ontstaan als reactie op het sluiten van bibliotheekvestigingen in Rotterdam in 2011. Buurtbewoners, een filosoof en een ontwikkelingspsycholoog namen daarop het initiatief en startten in 2012 – 2013 een leeszaal met een brede gebruiksmogelijkheid: een plek voor lezen, leren, experimenteren en ontmoeten. De 'ongesubsidieerde zelforganisatie' functioneert op basis van vrijwilligers. Boeken kunnen geleend worden, maar ook worden gehouden. **Project: Leeszaal Rotterdam West, 2013.**⁹⁵

Cultuurgebouwen

In meerdere steden zijn het afgelopen decennium nieuwe brede cultuurgebouwen gerealiseerd waarin de bibliotheek een van de hoofdfuncties is. In sommige gevallen zijn het uitgesproken ontwerpen die een stedenbouwkundig accent zijn in de omgeving. En ook in het interieur hebben ze veel architectonische expressie. Het in Arnhem gerealiseerde 'kennisgebouw' Rozet biedt sinds 2013 onderdak aan een openbare bibliotheek, een erfgoedcentrum en cursusruimtes voor kunstbedrijf en Volksuniversiteit. Om deze functies te ontsluiten is centraal in het langwerpige gebouw een grote binnenstraat ontworpen, een atrium. **Project: Rozet, Arnhem, 2013, Neutelings Riedijk Architecten.**⁹⁶ Het in Amersfoort gebouwde Eemhuis heeft een vergelijkbaar programma met een cultuuraccent. Dit eveneens door Neutelings Riedijk Architecten ontworpen gebouw herbergt naast een bibliotheek, het regionaal archief, Kunsthal en Scholen in de Kunst. Een auteur in het vakblad *de Architect* benoemt in de projectbespreking het idee achter de clustering als de veronderstelde 'kruisbestuiving' van de participerende instellingen en de 'efficiënte organisatie'. De bibliotheek met atrium vervult hierbij een spilfunctie. Het is 'de centrale openbare ruimte die verschillende functies aan elkaar verbindt'.⁹⁷ Dat centrale atrium is speciaal voor die functie gedimensioneerd en vormgegeven. Het is een verblijfsruimte; de centrale leeszaal, gerealiseerd als een grote tribunetrap

met zeven niveaus met kasten, tijdschriftenwanden, en zit- en leesplekken, en tevens een trap. **Project: Het Eemhuis, Amersfoort, 2014, Neutelings Riedijk Architecten.**⁹⁸ De in 2018 geopende bibliotheek in Deventer heeft eveneens een centrale tribunetrap, maar die dient om bezoekers te verleiden naar boven te gaan. Daar zijn de *smartlabs*: bezoekers kunnen hier gebruik maken van de *open source* werkplaats. Op de begane grond bieden flexibel ingerichte ruimtes gelegenheid tot debat en ontmoeting. In de kelder zijn fundamenten van een naoorlogs bankgebouw benut om een bioskoop in te richten en een auditorium. **Project: De Bibliotheek, Deventer, 2018, Bierman Henket.**⁹⁹

Opdrachtgevers benutten wel vaker bestaande architectuur als basis voor een bouwproject; niet zozeer om praktische redenen maar om het architectonische karakter te verrijken, en zo het stadsbeeld te laden met betekenis. Zo is in Gouda in 2015 het culturele centrum gerealiseerd in een herbestemd fabrieksgebouw, waardoor het een sterke identiteit kreeg. De Chocoladefabriek biedt ruimte aan openbare bibliotheek, het regionale archief, de drukkerswerkplaats en een restaurant. Het centrale deel van het gebouw is een multifunctioneel gedeelte dat ruimte biedt aan ontmoeting. **Project: Chocoladefabriek, Gouda, 2015 (herbestemming), Florian de Visser en Ministerie van Verbeelding.**¹⁰⁰ Een recent voorbeeld van transformatie van een gebouw tot openbare bibliotheek (2020) is aan het Neude in Utrecht. Daar is een cultuurgebouw gerealiseerd door herbestemming, midden in het stadshart, naast winkelcentrum Hoog Catharijne. Naar ontwerp van Rijnboutt architecten en Zecc is het voormalige hoofdpostkantoor in het centrum aangepast tot een bibliotheek, met onder meer een bibliotheekcafé, winkel, lezingenzaal, filmzaal en auditorium. Vanzelfsprekend zijn er ook studieplekken, daarvoor is de ruimte onder de kap benut die voorheen niet in gebruik was. De ontsluiting van de hoofdfuncties verloopt nog steeds via de hoofdentree en de imposante centrale hal, een rijke architectuur in Amsterdamse schoolstijl uit 1924. Vele andere onderdelen zijn eigentijds vormgegeven, ingepast in het historische gebouw. **Project: Post Utrecht, Neude, Utrecht, 2020. Rijnboutt en Zecc Architecten.**¹⁰¹

Cultuur en bestuur

Terwijl in de voorgaande projecten de nadruk van de functiecombinatie ligt op cultuurfuncties, kan ook een sterk accent gelegd worden bij huisvesting voor bestuur. Het in Hoogezand-Sappemeer gerealiseerde gebouw is hier een recent voorbeeld van. In het multifunctionele complex zijn de hoofdfuncties verdeeld over meerdere functionele zones. Aan een zijde is de vleugel met gemeentekantoren, in de andere vleugel zijn de cultuurfuncties met theater, kunstencentrum en een grand café. Vanuit de centrale hal biedt een trap toegang tot

de bibliotheek op de verdieping. Het in 2021 geopende gebouw is een combinatie van bestaande bouw en nieuwbouw. De lange gevel, georiënteerd op een plein, maakt de diverse functies voor de gebruikersgroepen afleesbaar. **Project: Huis van Cultuur en Bestuur, Hoogezand-Sappemeer, 2021. De Zwarte Hond.**¹⁰²

Combinaties met cultuur en commercie

Bibliotheek en commercie

Terwijl bij de hierboven genoemde cultuurgebouwen in veel gevallen de (gemeentelijke) overheid nauw betrokken is bij opdrachtgeverschap en exploitatie, kan dat bij bibliotheken met commerciële functies anders zijn. In hoofdopzet zijn daarvoor enkele varianten: de bibliotheek huurt ruimte bij een commerciële partij, de bibliotheek gaat zelf commerciële functies uitoefenen, of de commerciële partijen huren een deel van het bibliotheekgebouw. Dat laatste zagen we bijvoorbeeld als een café of miniwinkel in de bibliotheek zich vestigen, zoals in de bibliotheek Rotterdam. En internationaal zagen we al dat bijvoorbeeld een bibliotheek bewust een locatie in een winkelcentrum verkiest, vanwege de bereikbaarheid voor een groot publiek. Als we recente gebouwen analyseren van combinaties van bibliotheek en commercie in Nederland blijken deze scenario's toegepast. Overigens dienen betrokken partijen ervoor te waken dat de culturen van bibliotheek en commerciële partner niet al te zeer botsen. Een al wat oudere bibliotheek die in de voorgaande periode veel publicitaire aandacht kreeg is de Openbare Bibliotheek Amsterdam, afgekort OBA, in Amsterdam.¹⁰³ Dat gebouw uit 2007 wordt wel als een hefboom beschouwd, van het meer vermengen van bibliotheekwerk met commercie.¹⁰⁴ Ook in de internationale vakwereld is het gepubliceerd, vanwege de menging met commercie. In het gebouw zijn een restaurant en een theater met de bibliotheekfunctie gecombineerd. Die zijn juist op de bovenste verdieping gesitueerd om de bezoekers (min of meer gedwongen) langs de boeken te loodsen. Daardoor wordt de openbare toegankelijkheid van de bibliotheek benadrukt. Dat dit enige geldigheid heeft, blijkt uit het bezoekersaantal, het trok rond 2010 gemiddeld 5000 bezoekers per dag.¹⁰⁵ **Project: Openbare Bibliotheek Amsterdam, 2007. Jo Coenen.** Het gebouw heeft niet alleen vanwege het programma overeenkomst met de hoofdbibliotheek van Rotterdam, ook wat betreft de centrale vide. Ook de OBA heeft een spectaculair open atrium die over meerdere verdiepingen doorloopt, rondom een systeem van trappen, en geeft de gebruikers het gevoel onderdeel van een samenhangend geheel te zijn. In een statement typeerde de OBA haar meerwaarde in aansluiting op de nieuwe wetgeving: 'De OBA biedt in de dynamische Amsterdamse samenleving vrije toegang

tot informatie, kennis en cultuur voor iedereen, door het leveren van hoogwaardige bibliotheekdiensten voor educatie, participatie, ontmoeting en cultuurbeleving.¹⁰⁶ Vanzelfsprekend functioneert ook de openbare bibliotheek in Amsterdam binnen een stelsel van nevenvestigingen (stadsbibliotheek en buurtbibliotheek). In 2015 opende bibliotheek De Hallen in een groot multifunctioneel complex in een ander deel van de stad. Dat multifunctioneel gebouw in een getransformeerde remise heeft een zeer rijk programma: naast bibliotheek zijn dat 'een bioscoop, horeca, ambachtshal (werkplaats voor jongeren), tv-studio's [...] hotel, kinderdagverblijf, kleine ondernemingen'. En daarnaast ook nog een parkeergarage en fietsenkelder. Als gebouwtypologie is het goed te vergelijken met een passage, vanwege een van de hoofdassen opgezet als een centrale binnenstraat waaraan de ondernemingen als een reeks liggen. Door de binnenstraat onderdeel te maken van een wijk tracé hoopt men loop in het gebouw te krijgen en bezoekers te trekken. **Project: De Hallen, Amsterdam, 2015. J. van Stigt.**¹⁰⁷

De bibliotheek-commerciële combinaties worden ook gesitueerd op locaties die we A-locaties zouden kunnen noemen. Zo is de Nieuwe Bibliotheek in Almere (2010) gesitueerd midden in het winkelhart. De bibliotheek in het bouwblok is gecombineerd met een laag winkels en horeca in de plint. Eronder ligt een grote parkeergarage. **Project: De Nieuwe Bibliotheek Almere, 2010.** Meyer en Van Schoten. Het dubbelgrondgebruik sluit aan bij de centrumlocatie. Overigens heeft de boekenopstelling van de boeken de uitstraling van een boekwinkel, om geen contrast met het winkelhart te veroorzaken.¹⁰⁸ Twee meer recentere voorbeelden zijn de LocHal in Tilburg (2019) en Forum in Groningen (2020). Afgaande op de publicitaire aandacht in de vakpers zouden beide gebouwen wel de paradepaardjes van de recente bibliotheekbouw genoemd kunnen worden. Vanwege het programma maar ook vanwege de stedenbouwkundige impact en de architectonische uitstraling. De bibliotheek in de LocHal is gesitueerd in een herbestedemd spoorgebouw in de zogenoemde Spoorzone, een terrein achter het hoofdstation van Tilburg dat herontwikkeld wordt. Het gebouw is een goed voorbeeld van een bibliotheek als aanjager van stedenbouwkundige projecten. De herbesteding van de voormalige locomotievenhal is de nieuwe fase in de transformatie van het gebied tot woningen, werken, voorzieningen. De LocHal kreeg een belangrijke publieke functie. Om de gewenste bezoekers te trekken heeft het gebouw een breed programma, met naast bibliotheek en restaurant, een reeks conferentie- en concertzalen en co-werkruimtes, en een ruimte voor culturele instellingen. Een grote tribune trap ontsluit de functies die over meerdere verdiepingen verdeeld zijn. De tribune trap houdt overigens ook het voormalige industriële karakter van het gebouw beleefbaar. Meerdere ontwerpers hebben

aan het project gewerkt en creëerden een indrukwekkend samenhangend interieur. Bij de opening in 2019 oefende de bibliotheek de commerciële functie van het café zelf uit. **Project: LocHal, Tilburg, 2019.**¹⁰⁹

Het Groningse Forum gebouw bouwt voort op ervaringen met de OBA in Amsterdam en de Nieuwe Bibliotheek in Almere. Forum in Groningen steekt hoog boven de binnenstadsbebouwing van de stad Groningen uit, net naast een van de centrale stadspleinen. Het gebouw is op te vatten als een reeks gestapelde pleinen, zo groot is het. Centraal in het Forum ligt een atrium met roltrappen die de functies vanuit het centrum ontsluiten. Sinds de opening in 2020 kunnen bezoekers naar de openbare bibliotheek, een filmhuis, museum (storyworld), VVV, expositieruimten en horeca. Een van de trekkers van het complex is een multifunctionele ruimte die het hele jaar geopend is en waar bezoekers terecht kunnen voor zit-, speel- en werkplekken, een *makerspace* (3-D printen), en een grote hangmat (voor kinderen). Bovendien is op het dak, op 45 meter hoogte uitkijkend over de stad, een panoramadakterras dat tevens functioneert als buitenbioscoop. De nadruk ligt daarmee op cultuur, met een deel commercie. **Project: Forum Groningen, Groningen, 2020. NL Architects.**¹¹⁰

Bibliotheken in commerciële combinatiefuncties internationaal

De koppeling aan commerciële functies, zoals het café en restaurant bij de Openbare Bibliotheek in Amsterdam en de recent geopende Loc-hal in Tilburg, is ook toegepast in het buitenland. In Kroatië is de bibliotheek van Rijeka onderdeel van een multifunctioneel complex en wordt de bibliotheek gekoppeld aan een *community centre*, sportvoorziening, bijeenkomstruimte, kantoorruimte, winkels, café. In dit geval is de bibliotheek niet meer de hoofd-functie, maar is het multifunctionele complex gezichtsbepalend, waar de bibliotheek onderdeel van is. Door de nabijheid te zoeken van winkels kan de bibliotheek mogelijk andere bezoekers trekken. **Project: Zamet Center, Rijeka, Kroatië, 2010.**¹¹¹ Een vergelijkbaar streven ligt ten grondslag aan de Whitechapel Idea Store in Londen, Verenigd Koninkrijk. Hier werd een bibliotheek gekoppeld aan een winkel. Het gebouw heeft ook de uitstraling van een winkel zodat de bezoeker de bibliotheek niet associeert met verheffing maar met recreatie en kopen, en commercie. De opdrachtgever probeerde de bibliotheek te verbinden met een deel van het dagelijks leven (winkelen). Onderdeel van het concept was zeven van dergelijke vestigingen (Idea Stores) te realiseren in een buurt die een herstructurering onderging. De Whitechapel Idea Store, geopend in 2005, was de eerste realisatie van dit project dat tot doel had het concept van buurtbibliotheek opnieuw uit te vinden. **Project: Whitechapel Idea Store, Londen, Verenigd Koninkrijk, 2005.**¹¹²

Kans

Door de monofunctionele opzet van openbare bibliotheken los te laten, en deze meer te integreren in het dagelijks leven, kan de potentie van Rotterdamse bibliotheekvestigingen worden vergroot.

Koppeling cultuur- en ontmoetingsfuncties

Ontmoeting en debat

Een andere relevante alliantie die bibliotheken de laatste jaren zijn aangegaan, is de verbinding met ontmoetingsfuncties. Die functie kreeg een impuls na de eerdergenoemde taakverbreding, de bibliotheek als plaats voor 'ontmoeting en debat' (2014). Een vroeg voorbeeld van een bibliotheekgebouw met een ontmoetingsfunctie is de Boekenberg in Spijkenisse. Dit gebouw, waarvoor het ontwerpproces startte in 2003 en dat in 2012 is opgeleverd, is letterlijk een grote boekenkast van meerdere verdiepingen waaromheen een omhulsel is geplaatst. Rondom die boekenkasten zijn niet alleen paden, om de boeken toegankelijk te maken, maar ook andere functies als ontmoetingsplekken, studie- en tentoonstellingsruimten en vergaderzalen. Alhoewel het gebouw dat werd ontworpen door MVRDV van voor 2014 dateert, lijkt het al vooruit te lopen op de breed omschreven taakstelling uit 2014.¹¹³ In ons omringende landen hebben bibliotheken gecombineerd in kleinschalige multifunctionele centra geregeld het karakter van wijk- of buurtvestigingen (in plaats van stadsbibliotheken/hoofdbibliotheek). Zoals in Londen, Verenigd Koninkrijk, waar meerdere voorbeelden van dergelijke bibliotheken zijn gebouwd. In het Barking Learning Centre wordt de bibliotheek gecombineerd met een school en een sociaal centrum. De school heeft een buurtfunctie omdat deze in de avonduren voor de buurt open is met cursussen, café, kleine tentoonstellingsruimte en bibliotheek. Het is daarmee een sociaal centrum door medegebruik. Het gebouw zit in de plint van een bouwblok, hecht geïntegreerd in het weefsel van de stad. **Project: Barking Learning Centre, Londen, Verenigd Koninkrijk.**¹¹⁴ Een andere bibliotheek in Londen, de Peckham Library is door de combinatie met een Media Centrum een kleinschalige thematische bibliotheek. Terwijl het Barking Learning Centre te beschouwen is als

een buurtbibliotheek, is dit meer opgezet als een wijkbibliotheek. Dat straalt ook de (opvallende) architectuur uit, ontworpen door Alsop and Stromer architects. De leeszaal is verhoogd gesitueerd. Door de hoge ligging kan vanuit de wijkbibliotheek het centrum van de stad worden gezien. In het gebouw zijn drie ruimtes die thematisch zijn ingericht voor de bevolkingsgroepen in de wijk. **Project: Peckham Library and Media Centre, Londen, Verenigd Koninkrijk, 2000.**¹¹⁵

Bij de koppeling aan cultuur- en ontmoetingsfuncties blijft de bibliotheek een overwegend cultuurkarakter behouden. Zo koos de opdrachtgever in Aalst in België bijvoorbeeld voor een cultuuraccent. Bij dit gebouw is sprake van een combinatie van bibliotheek, cultuurfunctie en bijeenkomstruimte. Het project, een combinatie van oud en nieuw, werd ontworpen door Kaan architecten. **Project: Bibliotheek Utopia, Aalst, België, 2018.**¹¹⁶ De koppeling aan een bijeenkomstfunctie is in Scandinavië zeer gebruikelijk, zoals in Finland. Daar zijn zoals gezegd de *Kulturhusen* populair; waar de bibliotheek de kern/hoofdfunctie van een buurtgebouw is, vaak een combinaties van bibliotheek en bijeenkomstruimte. De nieuwe bibliotheek in Kirkkonummi bijvoorbeeld, een dorp in de omgeving van Helsinki, is zo'n uiting van de trend tot functieverbreiding van de bibliotheek. De bestaande oude bibliotheek in het jaren tachtig gebouw is in 2020 getransformeerd tot een bibliotheek met sociaal centrum. De centrale ligging in het centrum versterkt de functie van huiskamer van een gemeenschap. **Project: Bibliotheek Kirkkonummi, Finland, 2020.**¹¹⁷ Een schaal groter is de nieuwe bibliotheek van Oodi, bij Helsinki. Deze nieuwe bibliotheek, met een zeer opvallende architectuur, heeft meerdere werelden. De begane grond is laagdrempelig, open ontworpen, en bedoeld voor korte bezoeken en evenementen. Op de verdieping erboven is ruimte voor activiteiten als interactie, lezen, werken en gamen. De bovenste verdieping is het meest rustig, en bestemd voor lezen en studeren. Gebouwd als herinnering aan honderdjarig onafhankelijkheid van Finland. **Project: Centrale Bibliotheek Oodi, Helsinki, Finland.**¹¹⁸

Combinaties met onderwijs

Bibliotheekvestigingen in scholen

Tot slot van dit hoofdstuk over openbare bibliotheek mogen de kleinschalige bibliotheekvestigingen in Nederlandse onderwijsinstellingen niet ontbreken. Die maken onderdeel uit van het netwerk aan buurtbibliotheken. De koppeling van openbare bibliotheken aan onderwijsinstellingen geeft vanzelfsprekend een ander karakter aan de gebouwen. Hier staat niet de cultuur voorop, noch de menging met winkels en horeca, maar ligt het accent op onderwijs en educatie. Dat wordt wel nader onderverdeeld naar leeftijd van de gebruikers. Zoals in een algemene openbare bibliotheek delen zijn afgestemd specifiek op leeftijdsdoelgroepen, en ervaringswerelden, zo zijn deze bibliotheken gekoppeld aan specifieke onderwijsinstellingen.¹¹⁹

Veel voorkomend de laatste jaren in ons land is de integratie van kleine bibliotheekvestigingen met primair onderwijs. De schoolbibliotheek van de basisschool (basisschool, Brede School, of het kindcentrum), is dan tevens openbare bibliotheek. De bibliotheek is ondergebracht in een (deel van) de school en wordt beheerd door de bibliotheek-instelling. Overdag tijdens onderwijsuren maken de schoolkinderen gebruik van de bibliotheek en leren ze al zelfstandig kiezen. Na schooltijd blijft de vestiging open voor wijkbewoners. **Project: Kindcentrum Wijland, Middelstum/ Lopersum, 2019. TenW architecten.**¹²⁰ Een meerwaarde voor de school is bijvoorbeeld de leeszaal die tevens als huiskamer van de school kan functioneren. Achterliggend idee om deze bibliotheken zo kleinschalig over de buurten te spreiden is de leesbevordering en het wegwerken van taalachterstanden van kinderen en andere wijkbewoners (taalachterstand is een groot nationaal probleem). Bovendien is het scenario gericht op een versterking van een fijnmazig netwerk verspreid over de buurten, terwijl eerder veel bibliotheekvestigingen sloten. Een andere motivatie is gedeeld gebruik voor de school: indien de bibliotheek onderdeel is van een brede school bijvoorbeeld, met twee basisscholen en bibliotheek, kunnen beide scholen van de bibliotheek gebruik maken.¹²¹ Bij het voortgezet onderwijs werken openbare bibliotheken eveneens samen vanwege een educatief doel: bibliotheken zijn geschikte plekken voor onderwijsversterking. Leerlingen uit het voortgezet onderwijs kunnen er terecht voor zelfstudie en huiswerkbegeleiding. Een voorbeeld is het brede gebouw in de nieuwe wijk Vathorst in Amersfoort, ontworpen door DP6 en onderdeel van een multifunctioneel wijkgebouw Icoon. Leerlingen hebben dan niet het gevoel voor straf in de onderwijsomgeving te verblijven maar zijn met medeleerlingen in (relatieve) vrijheid in een cultuurgebouw. **Project: Icoon, Amersfoort, 2009. DP6.**¹²²

Voor opdrachtgevers in het hoger beroepsonderwijs kan de functiecombinatie eveneens interessant zijn. Cultureel Forum Ligne in Sittard is opgezet als een stadsdeel (bouwblok) in de binnenstad. In het cultureel forum, een multifunctioneel centrum gemixt met winkels en woningen, kunnen de leerlingen terecht in de openbare bibliotheek, die overigens gecombineerd is met de bibliotheek van de Hogeschool. De leeszaal is gecombineerd (gedeeld) in gebruik. **Project: Cultureel Forum Ligne, Sittard, 2019. Rapp en Rapp, Jonathan Penne, Munnik-De Jong architecten.**¹²³

Deze voorbeelden laten op hoofdlijnen zien dat net als bij de sociale centra (Huizen van de Wijk) ook de bibliotheken talloze netwerken aangaan. Daardoor zijn ze organisatorisch en ruimtelijk verbonden met de plek, met de buurt en omliggende instellingen.

Kans

Rotterdam kan op specifieke locaties een bibliotheekvestiging koppelen aan een onderwijsfunctie zodat beide partijen nieuwe kansen krijgen.

Regeneratie van de wijk door middel van cultuurimpuls

Buurtimpuls en initiatief

Internationaal zetten gemeentebesturen de bouw van een nieuwe bibliotheek in als element van wijkverbetering en wijkaanpak. Bibliotheken of bibliotheken als onderdeel van bredere cultuurgebouwen zijn dan geschikte functies om door middel van een cultuurimpuls te werken aan stedelijke regeneratie. Een vaak genoemd voorbeeld van een bibliotheek-initiatief waarmee de gemeente een wijk-effect beoogde, is gerealiseerd in het Verenigd Koninkrijk. De bevolking van de voormalige grote industriestad Birmingham kan sinds de bouw terecht in een gebouw waarmee de stad zichzelf een icoon heeft gegeven. De nieuwe bibliotheek, ontworpen door Mecanoo architecten (2008 – 2013) is een zeer uitgesproken architectonisch statement. Het ligt pontificaal aan een stadsplein. Het heeft de bedoeling de wijk te verbeteren en de buurtbewoners te verheffen. In het gebouw zijn daartoe meerdere belevingswerelden (functies) waaronder een groot auditorium/tonaalzaal. Functioneel gezien is het een breed

cultuurgebouw, breder dan een bibliotheek. **Project: Bibliotheek van Birmingham, Birmingham, Verenigd Koninkrijk, 2013.**¹²⁴

De nieuwe bibliotheek van Birmingham is niet uniek als strategie om door middel van gebouwen impulsen aan de buurt te geven. Ook in andere steden en dorpen functioneert de bibliotheek soms als een schakel in de wijkverbetering. In de plaats Usera in de buurt van Madrid (Spanje), 2004, heeft de bibliotheek zeer nadrukkelijk de bedoeling een stedelijk gebied een positieve kwaliteitsimpuls te geven. Doel is negatieve tendensen in de buurt te verbeteren. Organisatorisch is de bibliotheek in Usera te beschouwen als een bibliotheekvestiging in de wijk als satelliet van een grotere vestiging in het centrum.

Project: Openbare bibliotheek Jose Hierro, Usera (Madrid), Spanje, 2004.¹²⁵

Kans

Rotterdam kan een nieuwe bibliotheekvestiging benutten als een essentieel onderdeel van wijkverbetering.

.....

Kansen

Openbare bibliotheken

Als we de nationale en internationale trends relateren aan de Rotterdamse context, kunnen we de daar de volgende aanbevelingen uit afleiden:

- Elke nieuwe openbare bibliotheek is niet alleen een voorziening voor het uitlenen van de collectie maar ook een sociale wijkvoorziening, gericht op samenwerking, creativiteit of sociale cohesie in een gebied.
- Elke nieuwe openbare bibliotheek biedt door middel van de inrichting en programma ruimte aan inspiratie, creativiteit en participatie.
- Elk nieuwe openbare bibliotheek is niet alleen een functionele verrijking in een buurt maar ook een stedenbouwkundige verbetering.

BIBLIOTHEKEN **INTERNATIONAAL**

1. Kirkkonummi Library en sociaal centrum, Finland, 2020.

JKMM Architects

De bibliotheek van Kirkkonummi vertegenwoordigt een nieuwe generatie bibliotheken in Finland. Door ze te koppelen aan sociale centra ontstaat een herkenbaar type gemeenschapsgebouwen. (foto: Mark Goodwin)

2. Whitechapel Idea Store, Londen, Verenigd Koninkrijk, 2005.

Adjaye Associates

De Whitechapel Idea Store vertegenwoordigt een experimenteel concept van buurtbibliotheken in Londen. Door de combinatie met een winkel wordt geprobeerd de bibliotheekfunctie dichterbij burgers te brengen. (foto: Lyndon Douglas)

3. Library of Birmingham, Verenigd Koninkrijk, 2013.

Mecanoo architecten

Deze bibliotheek, meer dan een boekenuitleen, heeft als doel schakel te zijn in stedelijke regeneratie van de industriestad. (foto: © Mecanoo)

4. Openbare bibliotheek Jose Hierro, Usera (Madrid), Spanje, 2004. Architect Abalos en Herreros

Het zorgvuldig ontworpen interieur en exterieur ondersteunen de intentie van de opdrachtgever om de wijk een positieve impuls te geven. (Rolan Halbe)

BIBLIOTHEKEN **NATIONAAL**

1. Theater met bibliotheek Zuidplein, Rotterdam, 2021.

De Zwarte Hond

De versterking van culturele voorzieningen is onderdeel van de wijkverbetering. (foto: ScagliolaBrakkee Fotografie)

2. Huis van cultuur en bestuur, Hoogezand-Sappemeer, 2021.

De Zwarte Hond

In het multifunctionele complex zijn cultuurfuncties en bestuursfuncties gecombineerd. (foto: Michel Kievits)

3. Forum Groningen, Groningen, 2020. NL Architects / ABT

De brede mix van culturele en commerciële functies trekt meerdere bezoekers naar de bibliotheek in het hart van de Groningse binnenstad. (foto: Marcel van der Burg)

4. LocHal, Tilburg, 2019. CIVIC Architects

Centraal in het multifunctionele complex, waaronder een bibliotheek, ontsluit een tribunetrap de functies die verdeeld zijn over de verdiepingen. (foto: Stijn Bollaert)

5. Post Utrecht met Bibliotheek Neude, Utrecht, 2020.

Rijnboutt & Zecc Architecten

Bij de herbestemming van het voormalige hoofdkantoor in de binnenstad van Utrecht tot openbare bibliotheek heeft de hoofdhal een centrale verdeelfunctie gekregen. (foto: Kees Hummel)

6. Bibliotheek Ligne in Cultureel Forum Ligne, Sittard, 2019.

deMunnik – deJong – Steinhäuser architectencollectief

De leeszaal is in gedeeld gebruik door de bezoekers van de openbare bibliotheek en de leerlingen van de bibliotheek van de Hogeschool. (foto: Dols Fotografie)

1

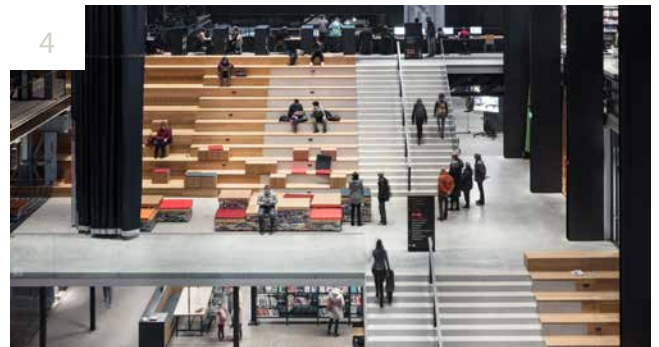
2

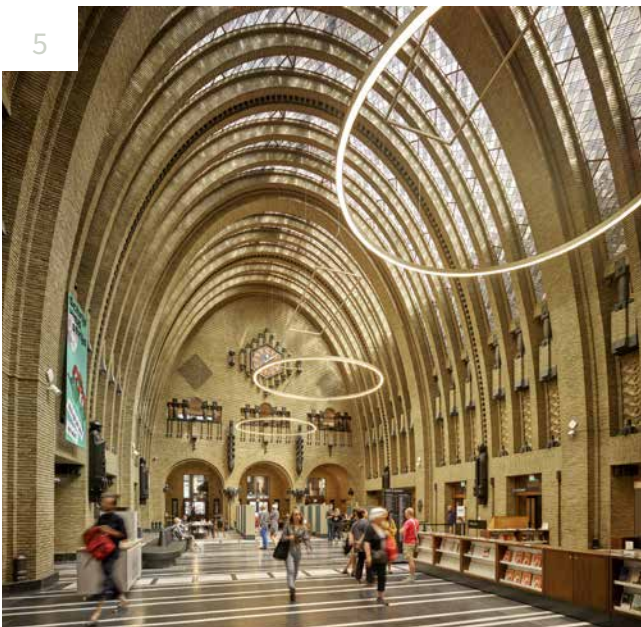
3

4

5

6

2.4 SPORT EN RECREATIE

Inleiding

Sportgebouwen en sport: voor iedereen en overal

De maatschappelijke meerwaarde van sportgebouwen kan nauwelijks worden overschat. Sportbeoefening heeft tal van raakvlakken met gezondheid, onderwijs, welzijn en met veiligheid. Kort gesteld; sporten is goed voor de gezondheid en kan preventief werken (bij het voorkomen van aandoeningen). In dat kader spelen sportfaciliteiten een cruciale rol in gezonde leefomgevingen. Sport heeft een evidente sociale waarde en kan de cohesie in wijken versterken. Schoolsport bevordert leerprestaties, doordat leerlingen zich bijvoorbeeld beter kunnen concentreren, beter in hun vel zitten of een groter zelfvertrouwen krijgen. En niet op de laatste plaats is het plezier dat velen aan sport beleven van grote maatschappelijke waarde. Sport is een 'belangrijk bindend element in de samenleving', stelt een handboek over sportgebouwen uit 2007.¹²⁶ De gebouwen en terreinen die gemeenten en opdrachtgevers voor de sportbeoefening inrichten zijn divers. Het varieert van specifieke gebouwen als sportgebouwen, zwembaden en turnhallen, tot sportfaciliteiten in bredere voorzieningen en sportveldcomplexen. De koppeling van sportvoorzieningen aan maatschappelijke voorzieningen is in ons land gebruikelijk, zoals de integratie met schoolcomplexen, zowel primair onderwijs als voortgezet onderwijs, of in een *Kulturhus*. Tegelijk realiseren ook commerciële partijen multifunctionele sportcomplexen

zoals bijvoorbeeld een sportzaal met fitnessruimte, met een klimwand of een do-jo. Een interessante recente tendens op sportgebied is de integratie van bewegen en sportbeoefening in het dagelijks leven in buurten. Daarbij krijgen niet alleen sportactiviteiten in gebouwen en op sportvelden aandacht maar ook de stimulering van prettig bewegen bij de realisatie (of transformatie) van wijken.

Meerwaarde van sportgebouwen

Nationaal en internationaal onderkennen lokale overheden het belang van sportaccommodaties en recreatievoorzieningen omdat zij deze zien als een instrument om maatschappelijke meerwaarde te creëren.¹²⁷ Bijvoorbeeld ambities met betrekking op de publieke gezondheid. Sporten is niet alleen goed vanwege de ontspanning en als recreatieve functie. Regelmatig sporten bevordert de gezondheid en is vanuit het oogpunt van (preventieve) gezondheidszorg van grote waarde. Het heeft ook een evident sociaal aspect. Via sportverenigingen kunnen vriendschappelijke banden ontstaan. Sporten kan de weerbaarheid vergroten en sociale cohesie versterken. Een schoolkind dat bijvoorbeeld niet sterk presteert op school, maar wel plezier beleeft aan sport en daar goed in is, kan daardoor groeien in zelfvertrouwen. Door sport te faciliteren kunnen kinderen weer aansluiting vinden bij leeftijdgenootjes. Op scholen bevordert sporten leerprestaties en helpt het voorkomen van vroegtijdig schoolverlaten. Dat zijn enkele van de achtergronden om sport bij onderwijs en bij wijkaanpak een rol te geven.

De verwachting is dat de voorzieningen voor sport en recreatie een wezenlijke bijdrage leveren aan het leefklimaat in de wijken.

Wat is de sportzaal van de toekomst? Het antwoord daarop zal per locatie verschillen. In dit onderzoek naar nationale en internationale voorbeelden variëren de oplossingen van een specifieke zaal tot multifunctionele complexen, en combinaties van commerciële functies en sociale functies.

In ons omringende landen worden projecten voor nieuwe sportzalen gerealiseerd in wijken en buurten zodat die een nieuwe dynamiek en levendigheid krijgen. Het sportgebouw is dan een middel om de sociale cohesie in de buurt te vergroten. In sportgebouwen komen allerlei sociale klassen bij elkaar, en economische klassen. Tijdens sporten ontstaan vriendschappen en kunnen nieuwe bewoners contacten opdoen met bestaande bewoners. Daardoor kunnen mensen en kinderen zich beter hechten aan de plek en er zich ermee verbonden voelen. De uitstraling van het gebouw kan ook de trots van de bewoners en de sporters vergroten. Deze gebouwen staan dichtbij de gebruikers.

Sportgebouwen en openluchtvoorzieningen kunnen ook gericht zijn op leeftijddoorbrekend sporten. Voorzieningen voor sport en recreatie zijn gericht op alle leeftijden. De gebouwen dienen bij voorkeur tegemoet te komen aan wensen van een grote diversiteit aan doelgroepen. Kinderen, volwassenen en ouderen dienen gebruik te kunnen maken van de voorzieningen. Sportvoorzieningen zijn daarom afgestemd op leeftijd doorbrekend sporten. Voor kinderen en ouderen. Voor een gezonde maatschappij is het van belang dat ook ouderen gestimuleerd worden tot sporten.

Multifunctionele sportaccommodaties

In Nederland zijn de laatste jaren meerdere multifunctionele sportaccommodaties (MFA's) gebouwd, waarbij de sportzaal gecombineerd is met andere functies.¹²⁸ Enerzijds kan het gaan om combinaties met sociale voorzieningen; een koppeling aan een brede school of als onderdeel van een *Kulturhus*. Anderzijds zien we ook combinaties met commerciële voorzieningen: zoals met een fitnessruimte, squashbaan of een klimmuur. Er zijn zelfs enkele grote verzamelcomplexen als combinaties met woningbouw. In Leiden bijvoorbeeld, is in 2013 een zeer breed gebouw gerealiseerd, in een bestaande wijk, als onderdeel van herstructurering.¹²⁹

Welke (organisatorische) vorm die MFA's hebben verschilt sterk. Er is een grote diversiteit in samenwerkingen tussen sport, onderwijs en buurt. Het gevolg van deze clustering in multifunctionele complexen is de toegenomen complexiteit van beheer. Aan het gebouw worden ook complexere eisen gesteld. Er zitten zowel voor- als nadelen aan.¹³⁰ Alhoewel het realiseren van multifuncti-

onele accommodaties een landelijke trend is, is het niet onomstotelijk bewezen dat de beoogde doelen door de samenwerkingen daadwerkelijk worden gerealiseerd. Recent onderzoek naar sportfaciliteiten in Nederland die werden gerealiseerd via PPS-constructies laat zien dat het vaak niet heel duidelijk is waartoe instellingen samenwerken in multifunctionele accommodaties. Welke waarden precies worden nagestreefd is niet altijd helder.¹³¹ Overigens blijkt uit een onderzoek naar sportaccommodaties in multifunctionele complexen dat de complexiteit wel toeneemt als gekozen wordt voor MFA's. Er zijn zowel voor- als nadelen aan multifunctionele complexen.¹³² Daarom blijven ook kleinschalige sportlocaties populair.

Opbouw

Uit onderzoek blijkt dat sportgebouwen geregeld onderdeel zijn van een multifunctionele gemeentelijke accommodatie of geven op een kleinschalige manier gelegenheid tot medegebruik. Daar liggen vaak inhoudelijke motieven aan ten grondslag (versterken buurtleven), maar ook praktische of economische (commerciële horeca, medische post). Na de typering van de Rotterdamse ambities op sportgebied zullen de sportfaciliteiten aan de hand van vier thema's geanalyseerd worden: Sport en ontmoeting, sport en onderwijs, sport en commercie en sport en cultuur.

Ambities in Rotterdam

Verduurzaming, aanpassing, meegroeien

De gebouwen voor sport en recreatie zijn evenals scholen zeer intensief functionerende maatschappelijke voorzieningen. Een groot deel van de bewoners maakt gebruik van de vele sportvelden en atletiekbanen; voor specifieke sporten maar ook voor ontmoeting. Ook de overdekte sportvoorzieningen zijn intensief in gebruik bij verenigingen en bij individuele sporters. De gemeente is verantwoordelijk voor gemeentelijke zwembaden, sporthallen, sportzalen, en veldsportcomplexen.¹³³ De ambitie van de Gemeente Rotterdam ten aanzien van sportaccommodaties en recreatievoorzieningen heeft enkele kernthema's. In een recent Integraal Huisvestingsplan (IHP) benoemt de Gemeente drie belangrijke opgaves. Ten eerste de verduurzaming van de gebouwen. Ten tweede de aanpassing van de gebouwen aan nieuwe normen. En tot slot is een opgave de herstructurering van de voorzieningen door de verwachte groei van Rotterdam.¹³⁴

Een specifieke trend met betrekking tot recreatieve activiteiten in de buitenlucht is de toegenomen complexiteit bij het realiseren van speelmogelijkheden in de openbare ruimte. Daar ruimtelijke oplossingen voor vinden is wenselijk, ook omdat er steeds minder informele speelplekken zijn.

Sport en ontmoeting

Multifunctioneel gebruik

Een sportgebouw kan door beperkt multifunctioneel gebruik al aanzetten tot ontmoeting en een wijkfunctie vervullen. Het Noorderparkbad in Amsterdam (2016) heeft zo'n functie: het vervult op een kleinschalige manier een ontmoetingsfunctie voor de buurt. Volgens de redactie van het jaarboek *Architectuur in Nederland*, waarin het project werd besproken, heeft het gebouw een 'warme sfeer'; 'Het karakter herinnert aan de kleinschalige badhuizen van weleer, die vaak fungeerden als een belangrijke ontmoetingsplek voor de buurt.' **Project: Noorderparkbad, Amsterdam, 2016. De Architecten Cie.**¹³⁵ Het multifunctionele centrum Alexanderhof, een sportgebouw en ontmoetingscentrum in de wijk Prinsenland (Rotterdam), heeft eveneens zo'n buurtfunctie. Naast een sociaal centrum zijn een zwembad en fitness (Optisport). **Project: Alexanderhof, Ontmoetingscentrum Prinsenhof, Rotterdam, 2015 – 2016. Vaessen architecten en ingenieurs.**

Een bredere commerciële opzet heeft het Zwemcentrum Rotterdam, op Rotterdam-Zuid, dat door de mix van sportvoorzieningen in combinatie met horeca een nadrukkelijker buurtfunctie heeft. Het was een van de eerste gebouwen die onderdeel zijn van de herstructurering van het centrum rond het Zuidplein. De functiecombinatie sluit aan op de wens om levendigheid van het gebied te vergroten door de functieverbreding. Het programma is gerealiseerd in oudbouw in combinatie met nieuwbouw. Het voormalige kantoorgebouw van de GG&GD werd getransformeerd. Het heeft onder meer een olympisch zwembad. In de plint zitten nu kleinschalige winkels en horecafuncties, met terrassen waardoor de levendigheid is vergroot. Ook zijn een boksschool en een stadswinkel in het complex geïntegreerd. Het zwembad biedt door de ligging op de eerste verdieping een grotere privacy aan de zwemmers. Vanwege de vergroting van de ontmoetingsfunctie heeft het gebouw een meerwaarde voor het gebied en draagt het bij aan de vitaliteit van de wijk. Het is gebouwd in opdracht van Consortium Hart van Zuid, Ballast Nedam & Heijmans. **Project: Zwemcentrum Rotterdam, Zuidplein, Rotterdam, 2016 – 2017. Kraaijvanger Architects.**¹³⁶

Ontmoetingsmogelijkheden kunnen ook worden versterkt door de eigenschap van bredere multifunctionele complexen. In die gevallen biedt een breed voorzieningen-aanbod aanleiding tussen verschillende gebruikersgroepen elkaar te ontmoeten. Een goed voorbeeld van een gebouw dat duidelijk gericht is op sport en ontmoeting, is MFA Panorama in Veenendaal. Het gebouw dat uit 2011 dateert vervangt een eerdere sporthal en buurthuis in het gebied. Het nieuwe gebouw kan door een efficiënt gebruik van ruimtes een grotere functie voor de buurt

vervullen. Door een flexibele wand zijn de sportzaal en activiteitenruimte samen te voegen tot een theater met een podium. Dat is door de clustering mogelijk. **Project: MFA Panorama, Veenendaal, 2010 – 2021. Marlies Rohmer Architects and Urbanists.**¹³⁷

Het eerdergenoemde Jongeren centrum Dynamo in Eindhoven is een gebouw dat door de breedte – fitness, sport en muziek – de ontmoetingskansen van de bezoekers, in dit geval jongeren, vergroot. Het Multifunctionele Centrum Doelum in Renkum heeft eenzelfde ontmoetingsfunctie. Doel is door het samenbrengen van verschillende sportverenigingen de sociale samenhang te vergroten. Verschillende groepen ontmoeten elkaar in het MFC, is het idee; de tennisser ontmoet de zwemmer, de sporter en toeschouwer. Maar het programma van het gebouw beperkt zich niet tot sport. En het gebouw is gericht op meerdere leeftijdsgroepen. In het midden liggen ruimtes zoals een centrale ontmoetingshal, horeca, kantoren en buitenschoolse opvang. Verder zijn er behalve de sportzalen, fitness en zwembad, ook nog een 'multizaal' en een 'cultuurzaal'. De Gemeente Renkum was opdrachtgever voor het gebouw dat in 2015 – 2017 is gerealiseerd. **Project: MFC Doelum, Renkum, 2017. NOAHH en Studio Nuy van Noort met Abble Steinhauser.**¹³⁸

Multifunctioneel gebruik kent overigens ruimtelijk verschillende varianten. De in 2016 geopende nieuwe sportzaal MFSA De Sportmotor in Rotterdam kreeg een duidelijk sportaccent met extra gebruiksmogelijkheden. Deze sportzaal heeft zo'n multifunctioneel programma waar bovendien ook ruimtes voor de buurt beschikbaar zijn (in de vorm van na elkaar gebruik). Op de begane grond zijn een zorgvoorziening, fitnessruimte en een gymzaal. Op de eerste en tweede verdieping zijn een wedstrijdhal en horeca. Het gebouw is zo ontworpen (met meerdere toegangen) dat delen ook afzonderlijk gebruikt kunnen worden en bijvoorbeeld beschikbaar zijn voor buurtgebruik. **Project: MFSA De Sportmotor, Rotterdam, 2016. Geurst en Schulze architecten.**¹³⁹

Kans

Voor Rotterdam is de verdeling van sport- en recreatievoorzieningen over alle wijken van belang. Sport en recreatie dienen gericht te zijn op alle leeftijden. Hiermee kom je tegemoet aan de behoefte aan een inclusief gebruik van de voorzieningen.

Sport en onderwijs

Gymnastieklokalen en gymnastiekgebouwen

Sport en onderwijs gaan al lang samen. Gymnastiekonderwijs wordt op veel scholen aangeboden, waardoor schoolkinderen in Nederland in veel gevallen tot circa hun achttiende jaar kunnen deelnemen aan gymnastiek en werken aan een gezonde lichamelijke ontwikkeling als essentieel onderdeel van een goede leefstijl. Veel scholen in het primair en voortgezet onderwijs bieden de mogelijkheid om enkele uren per week te sporten. Recentelijk is dat nog weer eens wettelijk versterkt door het aannemen van een motie begin 2020. Daardoor zijn scholen in het Primair onderwijs verplicht twee uur gymnastiek op school te geven (vanaf 2023/2024). Daarvoor was gymnastiek ook al verplicht, maar het aantal uren was niet vastgelegd.¹⁴⁰ In de praktijk betekent overigens wel dat er een ruimtebehoefte is om de uitbreiding van het gymnastiekonderwijs te kunnen huisvesten. Dat is niet een twee drie gerealiseerd. Uit een onderzoek van het Mulier instituut (2022) bleek dat een derde van de gemeenten dit als een opgave zien. Vanwege dit 'accommodatieknelpunt' zien veel scholen zich genoodzaakt (tijdelijk) meer buitenles te organiseren.¹⁴¹

Voor het gymnastiekonderwijs beschikken scholen over gymnastiekzalen en speellokalen (voor kleinere kinderen) en buitenruimtes. De gymles wordt bij het primair onderwijs meestal door de eigen leerkracht gegeven, in het voortgezet onderwijs vaak een professionele leerkracht. Het bewegingsonderwijs heeft niet alleen lichamelijke ontwikkeling als doel, maar heeft ook een bredere waarde. Gezond bewegen kan bijdragen 'aan de verbetering van het schoolklimaat, het terugdringen van vroegtijdig schoolverlaten en de verbetering van schoolprestaties'.¹⁴² Vanuit dat oogpunt hebben tal van gemeentes, schoolbesturen, provincies en het betrokken ministerie meerdere programma's om sport op scholen te bevorderen, tijdens schooluren maar ook geregeld naschools. Veel gemeentes hebben dat beleid lokaal vastgelegd in Bewegakkoorden. Gymzalen zijn van grote betekenis voor een gemeente omdat ze zeer fijnmazig zijn verdeeld over de wijken en buurten, en daardoor goed bereikbaar zijn voor alle bewoners.

Om te kunnen voldoen aan de extra uren bewegen, op scholen voor primair onderwijs vanaf 2023 – 2024, zijn meer gymnastiekvoorzieningen nodig. Die zullen in veel gemeentes ingepast moeten worden in bestaande situaties. Een recent voorbeeld van een stedenbouwkundige inpassing is het Sportblok in Groningen, ontworpen door Marlies Rohmer. De benodigde twee zalen die in deze woonbuurt nodig waren, zijn gestapeld, tot aan de gevelhoogte van omliggende bebouwing. Aan de straatzijde biedt een gemetselde bank geïntegreerd in de gevel de gelegenheid aan groepen schoolkinderen te wachten,

op een prettige manier. Op die wijze wordt stedelijk leven zichtbaar in een woonstraat. In dit project is een oplossing gevonden voor de sturing van lichtinval bij sportvoorzieningen. De twee gestapelde gymzalen krijgen van boven licht via een uitstulping aan de gevel. Daardoor wordt hinderlijke lichtinval voorkomen, zoals bij vensters in de gevel die verblinding kunnen veroorzaken. Ook is de privacy tijdens het sporten groter. **Project: Sportblok Groningen, Groningen, 2020. Marlies Rohmer architects and urbanists.**¹⁴³

Ruimtelijk vinden die beweegmomenten niet alleen plaats in specifieke gymnastiekzalen, waar het Sportblok een exemplarisch voorbeeld van is, maar ook in multifunctionele complexen. Daarbij kan de gymzaal het hart van het gebouw zijn en zeer zichtbaar onderdeel zijn van het onderwijs. Bijvoorbeeld doordat het sporten in de gymzaal meer zichtbaar is voor de andere gebruikers van het gebouw: zien bewegen kan anderen stimuleren eveneens te gaan bewegen. In de enkele jaren geleden gebouwde Brede basisschool 'De Wereld op Zuid' is dat al het geval. **Project: Brede School Wereld op Zuid, Rotterdam, Theo Kupers architecten.**¹⁴⁴

Als een sportzaal en het onderwijsgebouw gecombineerd zijn, kan de nabijheid sportdeelname bevorderen. De variatie in combinaties van onderwijs, sportvoorzieningen en andere functies is zeer groot. Een overzicht van multifunctionele accommodaties sport en onderwijs uit 2007 laat zien dat allerlei combinaties voorkomen: zoals MFA's met een klimwand of met een dojo. En buitenruimtes van MFA's worden wel verrijkt met skatebanen, skeelerbanen of een hoogteparcours.¹⁴⁵

Bij de gymnastiekzalen zien we recent de digitale hulpmiddelen toenemen: visuele effecten, lichteffecten op vloeren en wanden om sport attractiever of gevarieerder te maken. Geluid (muziek, ritme) om te stimuleren tot bewegen. Een van de eerste gymzalen met digitale hulpmiddelen in Rotterdam, de 'gymzaal nieuwe stijl', heeft een beweegbare trampoline aan de wand, die in allerlei posities kan worden gezet. Deze *walljumper* wordt gebruikt om *freerunners* te leren, in een veilige omgeving. Dat is in Rotterdam niet overbodig, want in deze stad zijn *Urban sports* populair. **Project: gymzaal, Klein Coolstraat, Rotterdam, 2019.**¹⁴⁶ De eerste scholen in Rotterdam kregen vanaf 2020 deze gymzalen nieuwe stijl, waarbij digitale technieken, geïntegreerd in de zaal, het sporten anders begeleiden.¹⁴⁷ Als de ervaring van het sporten door deze technieken aantrekkelijker is, kan dat wellicht nieuwe groepen aanzetten tot sport, die daar anders minder enthousiast voor zouden zijn.

Kans

Voor Rotterdam kunnen bewegmomenten meer integraal onderdeel worden van het onderwijsgebouw en in de stadsopbouw. Fijnmazige nabijheid van school en gymnastiekvoorzieningen in de woonbuurten kunnen het stedelijk leven zinvol verrijken.

Sport en commercie

Economische en sociale achtergrond

Sportaccommodaties hebben ongeacht de sociale reikwijdte altijd een economische achtergrond. Als verenigingen gebruik willen maken van een gemeentelijke sportaccommodatie is vaak sprake van een huurovereenkomst. Zoals sportverenigingen die na elkaar van een sportzaal en kleedruimtes gebruik maken. Of bijvoorbeeld een fitnessschool die in een zwembad een ruimte huurt, of een horeca-exploitant die een café of kantine beheert. Het kan de exploitatie ondersteunen als de multifunctionele voorzieningen gesitueerd zijn op een zichtbare, centraal gelegen locatie.

De economische en sociale achtergrond van een sportaccommodatie kan lokaal geworteld zijn: zoals bij het *Noaberhoes* te Delden (gemeente Hof van Twente). In deze Overijsselse gemeente heeft een kapitaalkrachtige lokale sportvereniging een sportgebouw laten bouwen, waar andere verenigingen gebruik van mogen maken op basis van huur. Het idee is het verenigingsleven en buurtleven in de gemeente op die manier een stimulans te geven. De ene vereniging helpt de andere om maatschappelijke doelen te realiseren. Dat is geïnspireerd op het concept 'nabuurchap', waarbij bureaus elkaar helpen. Een ander programmatisch concept is in Vlaanderen gerealiseerd: in Westrozebeke is een voetbalkantine gecombineerd met een ontmoetingszaal en buitenschoolse opvang. Het verschil met het *Noaberhoes* is dat de ontmoetingsfunctie in Westrozebeke duidelijker is vormgegeven door een 'polyvalente gemeenschapszaal'. **Project: Ontmoetingsgebouw, Westrozebeke, Vlaanderen.**¹⁴⁸ Internationaal zijn de gebouwen met een gemengd gebruik eveneens veelvoorkomend omdat ze de mogelijkheid bieden sport en andere functies te integreren.

De combinatie van functies is rijk. Een van de mogelijkheden is een combinatie van publieke voorziening en private voorziening in een multifunctioneel gebouw. In de stad Rijeka in Kroatië is een heel brede combinatie, in 2010 gerealiseerd, die is opgebouwd als een schakeling van functies. In het multifunctionele sociale centrum, een mix van publiek en privaat, zijn een sporthal tevens bijeenkomsthal, kantoren voor lokale bedrijven, winkels, cafés en een bibliotheek ondergebracht. **Project: Multifunctioneel community centrum, Rijeka, Kroatië, 2010.**¹⁴⁹

Kans

Voor Rotterdam kunnen (brede) multifunctionele centra een duidelijk centrale functie innemen in de wijk. Daarbij kunnen commerciële functies en publieke voorzieningen gemengd zijn.

Sport en cultuur

Focus op lichaam en geest

De clustering van functies in verzamelcomplexen kan tot maatschappelijke voorzieningen worden beperkt. In Denemarken bijvoorbeeld zijn in Kopenhagen in meerdere wijken combinaties van gebouwen van cultuur (theater) en sport en onderwijs, met als doel de participatie in buurten te vergroten. Achtergrond van die bouwinitiatieven is een beleid dat sporten bevordert. Zoals al eerder ter sprake gekomen in het hoofdstuk over scholen, is in Denemarken een cultuur om sport te stimuleren en deelname te bevorderen. Een van de recente uitingen van de kenmerkende typologie, combinatie van sport, cultuur en onderwijs (cursussen), is een gebouw dat de functies probeert te mengen, ontworpen door het Nederlandse bureau MVRDV. **Project: Ku.Be house of culture and movement, Kopenhagen, Denemarken.**¹⁵⁰ Een ander voorbeeld is de voorziening in Superkilen, een wijk in Kopenhagen die sociale uitdagingen kent. Ook aan dit ontwerp ligt een streven naar verbinden van sport en cultuur ten grondslag.¹⁵¹ Een exemplarisch 'huis voor cultuur en beweging' is de Streethal in Orestad, een nieuwe wijk in Kopenhagen. In dat gebouw is ruimte voor dansen en yoga, lokalen voor creatieve cursussen, een klimmuur en een basketbalzaal. Bijzonder zijn de verhuur en

openstelling: die wordt georganiseerd door vrijwilligers, bewoners uit de wijk. Het complex is 24/7 open. Ook de omliggende woongebouwen zijn op de functie afgestemd. Het ensemble is zo ontworpen dat in de avonduren vanuit de woningen toezicht op het complex. **Project: Streethal Orestad, Kopenhagen, Denemarken, 2017.**¹⁵²

In deze gebouwen worden lichaam en geest gestimuleerd en geactiveerd. Er is een speciale opdrachtgever voor deze voorzieningen; de Deense stichting/vereniging voor cultuur en sport. De voorziening wordt 'Huis van cultuur en beweging' genoemd. De term doet denken aan Huis van de Wijk in Nederland, maar het heeft een duidelijker, vaste functiecombinatie. De combinatie sport en cultuur zien we ook in andere landen. In wijken met grote dichtheden bijvoorbeeld. In Saint-Blaise, een Parijse buurt met hoge stedelijke dichtheid (Frankrijk), is de combinatiefunctie sport en cultuur gerealiseerd. Door de functies in een gebouw te stapelen, was de buitenruimte geschikt om te benutten voor buitensport en recreatie.

Project: Cultural and Sports Centre Wangari Maathai, Saint-Blaise, Parijs, 2014.¹⁵³

Kans

De focus op combinaties van sport, onderwijs en cultuur kan de complexiteit van de voorzieningen voor Rotterdam beheersbaar en overzichtelijk houden.

.....

Sport met (sociale) woningbouw

Een relevant thema bij sportvoorzieningen is de nabijheid van de woonruimte van de gebruikers. Als de sportvoorziening dichtbij de woning is gesitueerd, wordt het gebruik ervan vergemakkelijkt, is het idee. Op die wijze kan sporten geïntegreerd worden in het dagelijks leven, zodat een betere balans kan ontstaan tussen werk en leven. Dichtbij de bewoners, en kleinschalig van opzet, is de Bellingham Gateway Building, in Londen (Verenigd Koninkrijk). Deze sportzaal in Londen is nadrukkelijk een laagdrempelig gebouw, kleinschalig, voor buurtsporten. Functioneel is het een combinatie van sociaal centrum en sportvoorziening. Het is geen technisch hoogstaande sportzaal maar juist een ruimte voor eenvoudig bewegen, zoals we in Nederland kennen bijvoorbeeld bewegen voor ouderen, oefeningen voor zwangere vrouwen, yoga

of peuter-gym. **Project: Bellingham Gateway Building, Londen, 2007.**¹⁵⁴

In buurten met een relatief hoge bebouwingsdichtheid zijn combinatiegebouwen van sport en woningbouw een kansrijke functiecombinatie. Bijvoorbeeld in Frankrijk (Parijs) en Denemarken (Kopenhagen). Het voordeel daarvan is dat op die manier de moeilijke opgave sportvoorzieningen in bestaande buurten kunnen worden gerealiseerd. Een voorziening in Kopenhagen (Denemarken), in de wijk Amager, is zo opgezet dat de sportvoorziening onderdeel is van een complex met een supermarkt en appartementencomplex. Wonen, winkelen en sporten zijn op die wijze ondergebracht onder één dak. De supermarkt is ondergebracht op de begane grond. Daarboven ligt de grote sportzaal in het hart van het complex. Hier kunnen de schoolkinderen van de naastgelegen school gebruik van maken, maar evengoed buurtverenigingen. Ook is de ruimte geschikt voor bijeenkomsten in de avond. Op de bovenste verdiepingen zijn de appartementen gesitueerd. De sportzaal is overigens door middel van een grote glazen pui (visueel) met het straatleven verbonden. Op die wijze is het sporten zichtbare activiteit voor de buurt. Ook de andere twee gebruikersfuncties zijn zichtbaar gemaakt in het straatbeeld. **Project: Sundbyøster Hall 2, Amager, Kopenhagen, 2015.**¹⁵⁵

De opdrachtgever voor het project in de Parijse (Frankrijk) wijk vlakbij de Gare de l'Est koos ervoor sociale woningbouw te combineren met sport. In dit *mixed-use* project is de sporthal verdiept in het maaiveld. De sportzaal is gecombineerd met een dansstudio. Bij dit project is de zaal niet voorzien van grote etalagevensters maar juist van een (lichtdoorlatend) scherm, zodat wel daglicht kan toetreden in de sportruimtes maar de gewenste privacy wordt gewaarborgd. De (69) woningen zijn op de verdiepingen hierboven gesitueerd, zodat het totale complex zes bouwlagen beslaat. Aan de gevel zijn de woningen voorzien van hout, wat zeer ongebruikelijk is in Parijs. Op die wijze wordt de functie verbijzonderd in het straatbeeld. **Project: Twee sportzalen en sociale woningbouw, Parijs, 2016.**¹⁵⁶

Kans

Bij de transformatieopgave van bestaande wijken in Rotterdam kan de integratie van kleinschalige sportvoorzieningen in wooncomplexen een relevante optie zijn.

.....

Sport en de openbare ruimte

Buurtgerichte sportvoorzieningen in de openbare ruimte. Kijken naar sport is leuk om te doen. En nog leuker is sporten zelf, zullen sporters zeggen. Maar hoe dan ook, kijken naar sport is goed voor een prettig leefklimaat in wijken. Jongeren gaan geregeld naar een sportveld in de buurt om naar sport te kijken en om elkaar te ontmoeten. Daarom worden sportvoorzieningen weleens bewust zichtbaar gepositioneerd in gebouwen of buurten. Open plinten van gebouwen bieden dan de mogelijkheid om als etalage te functioneren, waarbij sporten zichtbaar wordt voor voorbijgangers. Bovendien zijn er onderzoeken die onderbouwen dat gesloten plinten van gebouwen een negatief effect hebben op de veiligheidsbeleving van voorbijgangers. Er kleven ook nadelen aan open plinten bij sportgebouwen. Een deel van de gebruikers stelt prijs op de privacy, en wil beslotenheid. Daarnaast is veel glas op maaiveldhoogte niet altijd gunstig voor sporten: het tegenlichteffect kan verblinden en de activiteiten en speeltoestellen minder goed zichtbaar maken. Terwijl de hierboven genoemde sportvoorzieningen gecombineerd worden in multifunctionele, gemeentelijke accommodaties in wisselende samenstellingen, zien we ook trends om buitensport voor de jeugd te bevorderen. En als sporten zichtbaar is in parken en pleinen, kan dat aanzetten tot bewegen, louter door de zichtbaarheid. Fitnessclubs met terrassen in de open lucht, yoga in parken of daktuinen, hardlooptrails in de stad zijn dus kansrijke manieren om bewegen meer te integreren in de openbare ruimte. Tegelijk is er de vergrijzing. Die trend zorgt voor een grotere behoefte aan voldoende capaciteit van bewegen voor ouderen. Een van de oplossingen is de integratie van allerlei beweegmogelijkheden in de openbare ruimte. Sporten wordt niet alleen beoefend in het gebouw, maar ook daarbuiten. Achtergrond hiervan is het streven naar inclusieve wijken, voor jong en oud.

Inclusieve stedenbouw: niet accommodatie maar omgeving

Diverse steden, instellingen en ontwerpers onderzochten de afgelopen jaren mogelijkheden om bewegconcepten en sociale voorzieningen in het stadsontwerp te integreren. In Amsterdam bijvoorbeeld waar de integratie van sport, spel en ontmoeting een vast onderdeel moet zijn van elke stedenbouwkundig ontwerp. Daarbij gaat het niet alleen om sportvoorzieningen, maar in essentie om een gezonde leefomgeving, waar bijvoorbeeld ook rustige plekken deel van uitmaken, langzaamverkeerttrajecten, groen in elke straat, open plekken die ruimte bieden tot activiteiten. Betrokken ontwerpers publiceerden in 2020 een deel van hun voortgaande onderzoek naar de nieuwe stedenbouwkundige principes.¹⁵⁷ Meerdere instellingen werkten in 2021 in Nijmegen aan het ontwerp van een inclusieve wijk in de wijk Dukenburg.

Onderdeel daarvan is een 'beweegtuintje'; een centraal ontmoetingspunt waar iedereen, niet alleen ouderen maar ook jongeren, volwassenen in een veilige omgeving aanzet worden tot bewegen en sporten. Door de 'beweegtuintje' onderdeel te maken van een centrale voorzieningzone verwacht men een vanzelfsprekend gebruik aan te moedigen. Initiatiefnemers zijn enkele woningcorporaties en zorgorganisaties gezamenlijk. Op de Dutch Design Week van 2021 in Eindhoven werd het gepresenteerd.

Project: Ontwerp Dukenburg, Nijmegen, 2021.¹⁵⁸

Het ontwerp dat de Vereniging Sport en Gemeenten in 2021 heeft laten maken, is vergelijkbaar met de twee hierboven genoemde projecten door de focus op de gehele omgeving. Het is een voorbeeldproject. In dat ontwerp worden onderdelen van de openbare ruimte benut voor sporten of bewegen, geïntegreerd in de dagelijkse omgeving. Vanzelfsprekend zijn in de wijken en buurten de sportgebouwen, met overdekte sport. Maar daarnaast zijn ook op het dak buitensportmogelijkheden. Naast het gebouw is een beweegplein, met fitness- en speelapparaten. Een wat meer besloten hof voor beschermt bewegen van jong en oud. Vanuit de woonbuurt loopt een veilige langzaam verkeerroute die de voorzieningen ontsluit (en vervoer met snelverkeer overbodig maakt). Daarnaast zijn er ook sportvelden. En een park, met een sportparcours. Bij een school zijn een sportdak en klimwand. Al die facetten samen maken meer en prettiger sporten tijdens dagelijkse activiteiten makkelijker. **Project:**

sportomgeving van de toekomst, zonder locatie, 2021.

Urban Dynamics.¹⁵⁹ Doel van het project is gemeenten te stimuleren (zo veel mogelijk) elementen van het concept toe te passen in de nieuwe stedenbouwkundige plannen (nieuwe wijken, herstructurering, aanpassing).

Op kleine schaal en individueel beschouwd zijn elementen van deze bewegconcepten al realistisch, zoals in Rotterdam. Scholen kunnen de buitenruimte intensiever benutten. Een kleinschalig voorbeeld is de inrichting van schoolpleinen bij Brede scholen, waar de gedifferentieerde inrichting tal van aanleidingen biedt tot bewegen.

Project: Speelgelegenheid op het dak van Brede School Nieuwstraat, Arconiko Architecten.¹⁶⁰

Door middel van sport kunnen scholen meer verbindingen aangaan met de omgeving. In 2006 is een sportplein bij Openbare basisschool Finlandia in Rotterdam geopend. Daar kunnen kinderen onder toezicht aan buitenspelactiviteiten deelnemen. Door de nieuwe pleininrichting is buitenruimte voor kinderen in de bestaande stad toegevoegd. **Project: sportplein openbare basisschool Finlandia, Rotterdam, 2006.**¹⁶¹ In het Prinsenpark is in 2021 een bestaande speelgelegenheid voor kinderen en jongeren geschikt gemaakt voor meerdere leeftijden. Aan het skatepark en de voetbalkooi zijn voorzieningen voor hele jonge kinderen toegevoegd: een meerdelige stoeltjesschommel. En diverse toestellen voor lichaams-

oefeningen, waar jongeren, volwassenen maar ook ouderen gebruik van kunnen maken. Die voorziening is daardoor inclusiever geworden.

Dubbel grondgebruik

Een andere mogelijkheid biedt het dubbel grondgebruik van infrastructuur in en bij steden en dorpen. Een bekend Rotterdams voorbeeld is het skatepark in de middenberm van de Westblaak. Hier skaten de gebruikers terwijl het gemotoriseerd stadsverkeer en winkelend publiek haar eigen weg kiest. **Project: Skatepark Westblaak, Rotterdam.** De middenberm zou anders onbenut blijven. En voor de skaters vergroot het de beleving. Naast middenbermen bieden ook viaducten kansen. Op de Dutch Design Week 2021 presenteerde Olifantenpad CS een onderzoek naar anders benutten van viaducten in Rotterdam.

Bij de realisatie van nieuwe infrastructuur kan ook de meer inclusieve benadering benut worden. In Maastricht is de A2 in een tunnel gelegd waardoor dicht bij de woonbuurten extra ruimte is gecreëerd voor voetgangers en gezond bewegen. Een wandelpark kan buurtbewoners aanzetten tot meer wandelen in de buurt. Bovendien bieden parken gelegenheid tot intensievere bewegconcepten (in de toekomst). In Utrecht is een basisschool in Oog in Al verknoopt met een brug en fietspad. Hier is sprake van dubbelgrondgebruik doordat het fietspad tevens functioneert als dak van delen van de school. En het fietspad creëert buitenruimte van de school, waar kinderen kunnen spelen. **Project: Dafne Schippersbrug, Utrecht, 2017. Next Architects, Rudy Uytenhaak, Bureau B + B, Arup.**¹⁶² De brugverbinding vergroot de mogelijkheid om de fiets te gebruiken voor stadsverkeer tussen Oog in Al en Leidsche Rijn.

Een uitzonderlijk project in Nederland is het sportcomplex dat op het dak van een snelweg is gerealiseerd. Het zeer grote complex bestaat uit een sporthal en sportvelden op het dak van de tunnelbak. **Project: Willem Alexander Sportpark, Schiedam, 2015 – 2016. Moederscheim Moonen Architects.**¹⁶³ Het project is ontstaan uit het streven om te voorkomen dat de snelweg als een scheiding en grens tussen de woongebieden zou functioneren. Nu vormt het in stedenbouwkundig opzicht een verbinding voor bestemmingsverkeer tussen twee buurten in Schiedam.

Sporten op het dak

Een van de combinatiefuncties die hierboven is genoemd laat nog een andere trend zien voor sport en bewegen in gebieden met grote stedelijke dichtheid: de benutting van het dak. Vanwege de schaarse grond gaan gemeenten en opdrachtgevers ertoe over ook de daken te benutten voor bewegen in de open lucht. De bewegingsschool in Aarhus in Denemarken heeft buitenterrassen van enkele vleugels

in gebruik als recreatieruimte. In dezelfde stad is op het dak van een nieuwe parkeergarage in een voormalig havengebied een grote sportvoorziening gerealiseerd. Het dak van de garage is voorzien van meerdere kooien, die uitnodigen tot diverse activiteiten. Door een opvallende kleur en een zorgvuldige vormgeving heeft het speelplein een stoere uitstraling, in aansluiting op het robuuste karakter van de plek. Het dak biedt bovendien een weids uitzicht over de stad, zodat de sporters een bijzondere verbondenheid met de plek opbouwen. **Project: Park and Play, Copenhagen, Denemarken, 2014 – 2016. JAJA architects.**¹⁶⁴ Een heel andere benutting van het dak laat een vernieuwde collectieve buitenruimte zien in de Vogezen. Hier is een binnenhof van drie scholen opnieuw ontworpen en benut als sportvoorziening. Grotendeels verdiept liggen een (gerenoveerde) sporthal en zwembad. Het nieuwe betonnen dak, op pleinniveau, is ingericht met twee basketbalvelden en een overdekte tribune aan de zijkant. De architecten benutten de aanpassing om een nieuwe sociaal verbindende plek te maken, voor de leerlingen van de drie omliggende onderwijsinstellingen. **Project: Stadion Vogesen, Basel, Zwitserland, 2020.**¹⁶⁵

Kans

Op plekken met een hoge dichtheid of een grote ruimtelijke druk kunnen daken mogelijkheden bieden tot het inrichten van openlucht recreatievoorzieningen in Rotterdam.

Kansen

Sport en recreatie

Als we de nationale en internationale trends relateren aan de Rotterdamse context, kunnen we de daar de volgende aanbevelingen uit afleiden:

- Elke voorziening is voor alle bewoners en biedt mogelijkheid tot bewegen en recreëren aan gebruikers van alle leeftijden.
- Elke voorziening is niet alleen gericht op sport of recreatie maar ook op verbinden.
- Elke voorziening kan meervoudig gebruikt worden.

SPORT EN RECREATIE **INTERNATIONAAL**

- 1. Ku.Be House of Culture and Movement, Frederiksberg, Kopenhagen, Denemarken, 2016. MVRDV**

Sporten en cultuurfunctie, dicht bij elkaar in een gebouw. In Denemarken zijn in Kopenhagen in meerdere wijken combinaties van gebouwen van cultuur (theater) en sport en onderwijs, met als doel de participatie in buurten te vergroten. En de gezondheid te bevorderen.
(foto: Ossip van Duivenbode)
- 2. Multifunctioneel complex met sportzaal, Rijeka, Kroatië, 2010. 3LHD**

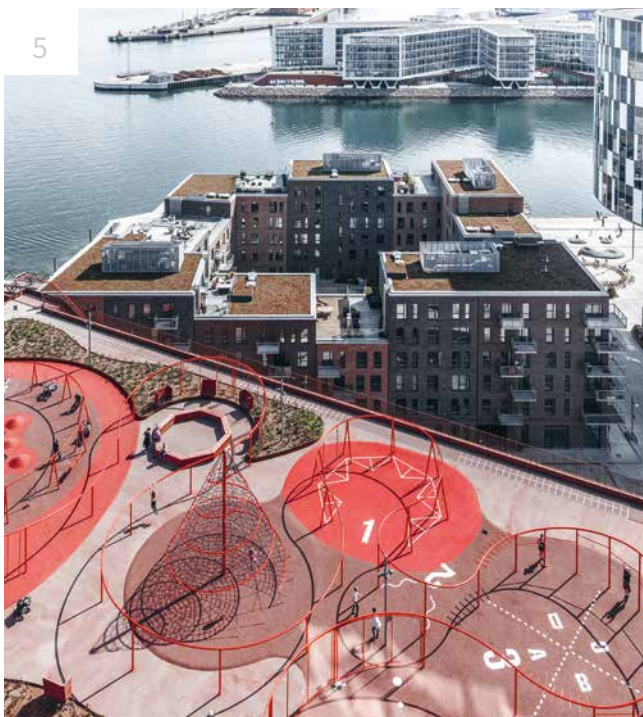
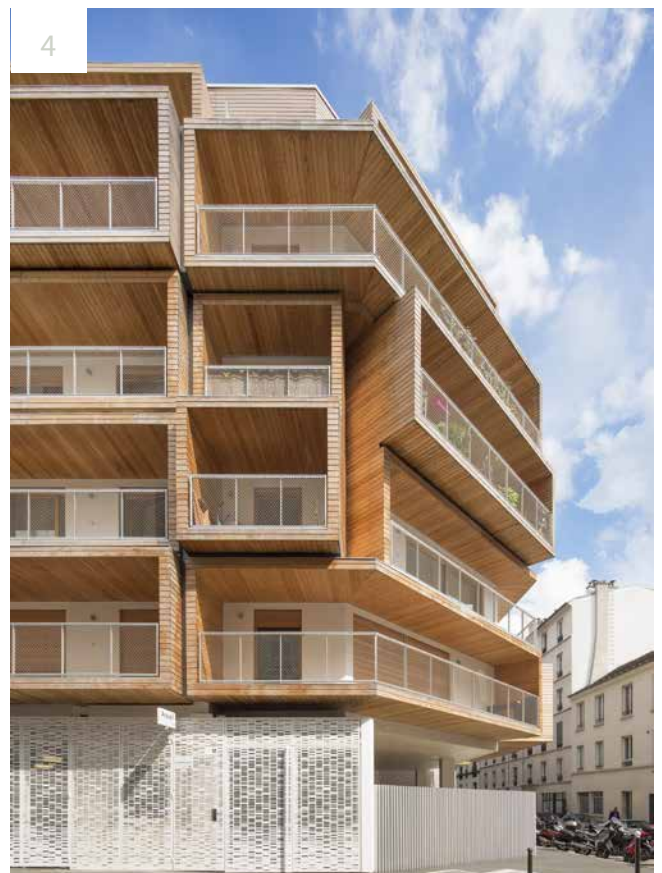
Een zeer brede mix van publiek en privaat: sporthal tevens bijeenkomsthal, kantoren voor lokale bedrijven, winkels, cafés en bibliotheek.
(foto: Damir Fabijanić)
- 3. Sundbyøster Hall 2, Amager (Kopenhagen) Denemarken, 2015. Dorte Mandrup**

Door de combinatie van sporthal met appartementen is sporten dichtbij een woonbuurt mogelijk. Leven en sporten zijn zo in goede balans te brengen.
(foto: Adam Mørk)
- 4. Twee sportzalen en sociale woningbouw, Parijs, 2016. AAVP Architecture**

In de Parijse wijk is een verdiept aangelegde sportzaal gecombineerd met sociale woningbouw. Deze functiestapeling maakte de realisatie van een sportvoorziening in een binnenstedelijk gebied mogelijk.
(foto: Luc Boegly)
- 5. PARK'N'PLAY, Kopenhagen, Denemarken, 2014 – 2016. JAJA architecten**

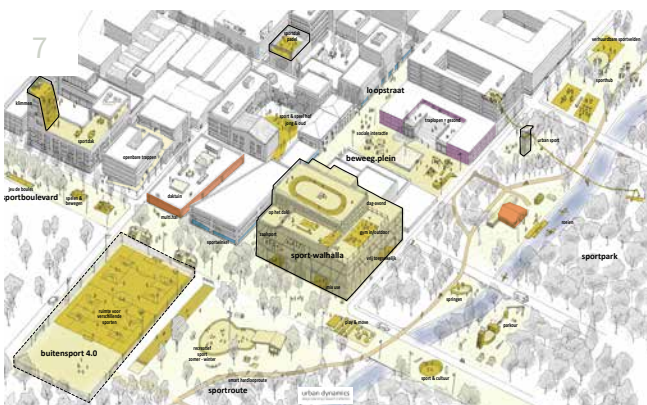
Speelterrein op parkeergarage. Het dak van een nieuwe garage in een herontwikkeld havengebied is benut om een stoere bewegingsruimte te creëren. (foto: Rasmus Hjortshøj, Coast Studio)
- 6. Stadion Vogesen, Basel, 2020. MET Architects Basel**

Het dak van het verdiept liggende zwembad en de sportzaal is ingericht als buitenruimte, bestemd voor collectief gebruik door de drie omliggende onderwijsinstellingen. (foto: Ruedi Walti, Basel)

SPORT EN RECREATIE **NATIONAAL**

- 1. Skatepark Westblaak, Rotterdam. Janne Saario Landscape Architecture**
De middenberm is benut voor een skatepark, waardoor het grondgebruik is geïntensiveerd en beweegaanleidingen zijn vergroot. (foto: Janne Saario)
- 2. De Sportmotor, Rotterdam, 2016. Geurst & Schulze architecten**
In het multifunctionele complex zijn de sportvoorzieningen, zorgvoorzieningen en horeca voor verenigingen en voor de buurt beschikbaar. (foto: Stefan Müller)
- 3. MFC Doelum, Renkum, 2017. Noahh | Netwerk Oriented Architecture**
Door zowel sporters, kantoormedewerkers als buitenschoolse opvang bij elkaar te brengen in het multifunctionele centrum, zijn de ontmoetingskansen van groepen met verschillende leeftijden vergroot. (foto: Katja Eftting)
- 4. Noorderparkbad, Amsterdam, 2016. Cie Architecten**
De kleinschalige opzet van het bad vergroot het gevoel van intimiteit en heeft een laagdrempelig karakter.
- 5. Zwemcentrum, Zuidplein, Rotterdam, 2017. Kraaijvanger**
De mix van sportvoorzieningen en horeca geeft het Zwemcentrum een nadrukkelijke buurtfunctie.
- 6. Zwemcentrum, Zuidplein, Rotterdam, 2017. Kraaijvanger**
Het zwemcentrum Rotterdam, dat bijdraagt aan de vitaliteit van Rotterdam Zuid, is in opdracht van een consortium uitgevoerd. (foto: Ronald Tilleman)
- 7. Sportomgeving van de toekomst, 2021, Urban Dynamics**
Voorzieningen voor sporten en bewegen, verweven met de woonbuurt. In het ontwerp voor de sportomgeving van de toekomst worden onderdelen van de openbare ruimte ingezet voor sporten en beweging. (bron: Daniel Casas Valle, Urban Dynamics)

2.4 ONDERWIJS EN KINDEROPVANG: SCHOLEN

Inleiding

Primair onderwijs en opvang: kind en buurt

De koppeling van primair onderwijs en opvang is in Nederland sterk ontwikkeld. En wie overzichten bekijkt van gepubliceerde onderwijsvoorzieningen die de laatste jaren zijn gebouwd, ziet niet alleen deze combinatie maar ook een heel scala aan andere combinaties.¹⁶⁶ Het woord 'basisschool' verdwijnt naar de achtergrond omdat de basisschool steeds vaker onderdeel is van een groter geheel, zoals een Kindcentrum, het Integrale Kindcentrum, multifunctionele accommodatie, *Kulturhus* of een Brede Maatschappelijke Voorziening. De hoofdfunctie is vaak wel de basisschool, die wordt dan gecombineerd met opvang of welzijn. Benamingen als kindcentrum hebben eerdere concepten als brede school en brede basisschool, die sinds circa 1995 werden gebruikt, ook al voor een deel weer verdrongen.

Ondanks al die combinaties is een nationale trend dat het aantal allianties en samenwerkingen dat een basisschool aangaat wordt beperkt. In plaats van een brede maatschappelijke voorziening verkiezen instellingen er vaker voor zich op een selectief aantal kindfuncties te concentreren. In de praktijk kiezen scholen vaak een combinatie van basisschool met de wettelijk verplichte buitenschoolse opvang (kinderdagopvang, tussenscholen en naschools), en soms een voorschool. Deze combinatie wordt een Kindcentrum genoemd, of een integraal kindcentrum als van vergaande samenwerking en organisatie sprake is.

Een andere trend is het ontstaan van bredere maatschappelijke complexen. Terwijl kindcentra zich richten op versterking van de ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen, richten de maatschappelijke complexen zich meer op de buurt. Initiatiefnemers zijn vaak gemeenten. Aan die bredere complexen ligt een verbeterde ontwikkelingskans van de buurt ten grondslag, zou gesteld kunnen worden. Naast voordelen op het gebied van inhoud (ontwikkelingskansen), speelt ook ruimtelijke efficiëntie een rol (intensiever gebruik van ruimte). Een veelgehoord argument is 'slimmer gebruik van ruimten', meer 'onderlinge ontmoeting' en 'meer participatiemogelijkheden'. Als ruimtes gedeeld kunnen worden, kunnen meerdere organisaties er gebruik van maken. Een ander achterliggende motivatie voor een school als buurtvoorziening is het verdwijnen van buurtvoorzieningen.

Opbouw

Wat is de stand van zaken in Rotterdam? In meerdere tekstgedeeltes in dit hoofdstuk wordt op een rij gezet wat de ambities zijn van de Gemeente Rotterdam ten aanzien van domeinen in het onderwijs. Achtereenvolgens zijn dat: primair onderwijs en kinderopvang; gymcapaciteit en sport; verduurzaming, inclusief onderwijs en ten slotte: de buitenruimte. Omdat dit hoofdstuk thematisch relatief breder is, wordt de ambitie bij het thema genoemd.

Ambities in Rotterdam: primair onderwijs en kinderopvang

Groei van aantal huishoudens en hogere inkomens

De verwachting is dat Rotterdam de komende jaren groeit. Dat betekent dat ook de behoefte aan onderwijs toeneemt en dat de behoefte aan onderwijs zich voordoet op andere plekken. Bovendien verandert naar verwachting de gemiddelde economische positie van huishoudens. Als de verwachting is dat er ook hogere inkomens in de wijken komen, kan er een groter beroep worden gedaan op koppelingen van onderwijs en opvang. In Nederland leidde dat de laatste jaren (sinds circa 2010) tot Integrale Kindcentra (IKC), waarbij onderwijs en opvang vanuit een gezamenlijk perspectief worden aangeboden. Aan het ontstaan van Integrale Kindcentra liggen twee verschillende behoeftes ten grondslag. Enerzijds de verbetering van het ontwikkelperspectief waarbij een doorgaande ontwikkeling van het kind voorop wordt gesteld. Anderzijds sluit de behoefte van aansluiting van onderwijs en opvang aan op de behoefte van tweeverdieners voor een kwalitatief goede opvang van hun kind.

Verdeling over wijken

Met de verwachting dat Rotterdam de komende jaren groeit, zal ook de spreiding van voorzieningen over de wijken in Rotterdam veranderen. Basisscholen volgen vaak de wijkontwikkeling. Per wijk of buurt zal het aanbod aangepast worden aan de wijkontwikkeling en het wijkperspectief. Bestaande scholen zullen van accent kunnen wisselen. En in andere wijken worden nieuwe scholen gesticht. Een evenwichtig (evenwichtiger) onderwijsaanbod is gewenst.

In enkele ons omringende landen worden de kenmerken van een school benaderd vanuit het perspectief van de wijk. Het onderwijsaanbod en de beschikbaarheid van sociale voorzieningen zijn integraal onderdeel van de wijkontwikkeling. Deze trend sluit in Rotterdam aan bij de werkwijze van 'gebiedsgesprekken'. Die aanpak leidt mogelijk tot variatie in scholenaanbod.

Internationaal groeit de aandacht voor 'participatief ontwerpen'. Daarbij bepalen en betrekken initiatiefnemers vanaf het allereerste moment de stakeholders bij het project. Maar het is zeker nog niet in elk land standaard.¹⁶⁷

Veranderingen in scholenaanbod

Voor de verwachte veranderingen in het scholenaanbod zijn twee aanpassingen noodzakelijk. Enerzijds is er een verandering van het onderwijs zelf en anderzijds een verbreding van het aanbod (de verbreding van niet-educatief aanbod). Voor de verbreding van het educatief aanbod zijn andere onderwijsruimtes nodig. Bijvoorbeeld om meer individueel onderwijs te kunnen geven passend bij

de trend van projectmatig leren (denk aan laboratoria). Ook digitalisering (digitaal leren) verandert de vraag naar onderwijsruimtes.

Voor de functionele verbreding van het onderwijsgebouw zijn aanpassingen van het gebouw eveneens gewenst. Bijvoorbeeld om integratie met een centrum voor jeugd en gezin tot stand te laten komen. Of om de koppeling te kunnen maken met niet-vanzelfsprekende voorschoolse educatie en met kinderdagverblijven en buitenschoolse opvang. Functionele verbreding kan ook gemotiveerd zijn vanwege het opnemen van andere niet-onderwijsfuncties in het gebouw voor de wijk en de buurt. Het eerdere enthousiasme tot de vorming van zeer brede scholen in grote multifunctionele accommodaties (MFA) is overigens weer wat afgekoeld. De voorkeur lijkt te worden gegeven aan minder complexe en minder grootschalige Integrale Kindcentra, met een focus op clustering van kindfuncties. Voor de verdere integratie van primair onderwijs met de private partij KDV is de bestaande regelgeving een knelpunt (mee-investeren in gebouw).

Terwijl deze gedeelde visie op een kindcentrum ten doel heeft aan kinderen een doorgaande samenhangende leerlijn te bieden, kan ook het onderwijs op een andere manier georganiseerd worden met als doel het onderwijs aan het kind te verbeteren.

Primair onderwijs en opvang

Buurtvoorzieningen

Scholen met buurtvoorzieningen zijn aantrekkelijk voor kleinere kernen maar ook voor stadsbuurten. We vinden brede MFA's zowel in kleine kernen als in stadswijken. Zo kiest Amsterdam al sinds enkele jaren voor een Alles-in-één-school, waarbij een doorgaande leerlijn voor kinderen met voorzieningen van 0 tot 12 jaar wordt aangeboden op school. De Alles-in-één-school heeft volgens een omschrijving in 2020 'een voorschools ontwikkelingsaanbod, een doorgaande ontwikkelingslijn, naschoolse opvang en aandacht voor brede talentontwikkeling en zorg'. Bovendien geldt als richtlijn bij herstructurering en nieuwe wijken dat een sociale voorziening standaard onderdeel uitmaakt van de herstructurering en dat die voorzieningen meerdere functies kan herbergen.¹⁶⁸ Zo vinden kinderen, ouders en omwonenden in Integraal Kindcentrum De Vijf Sterren een basisschool en kinderopvang, sociale en medische voorzieningen en een sportzaal. Het gebouw is daarmee niet alleen bestemd voor de schoolkinderen, maar biedt nadrukkelijk ook gebruiksmogelijkheden voor buurtbewoners. **Project: IKC De Vijf Sterren, Amsterdam, 2015. Geurst & Schulze.** Het kindcentrum is in 2015 gerealiseerd als een nieuwe maatschappelijke voorziening in een naoorlogse wijk (Waterlandpleinbuurt) waar herstructurering plaats vindt.¹⁶⁹

Vanwege de verwachte toekomstige groei van het aantal inwoners in de hoofdstad heeft het stadsbestuur ontwikkelprincipes voor onderwijsgebouwen opgesteld, op basis van diverse blokprincipes. In Amsterdam-Sloterdijk is in 2021 – 2022 een Alles-in-een-school getekend in de plint van een wooncomplex. **Project: Alles-in-een school Floating Gardens, Amsterdam, 2021 – 2022. Ontwerp Orange-Architects.**

In nationaal opzicht is de Alles-in-één-school te beschouwen als een concept dat de laatste jaren in heel Nederland uitwerkingen krijgt, aangepast aan de lokale situatie. Het gaat dan bijvoorbeeld om het samenbrengen van meerdere onderwijsinstellingen, en koppeling aan andere functies. De gemeente Dantumadiel bracht twee basisscholen onder in een voorzieningencombinatie met sport en cultuur. Hier is een stichting eigenaar van het complex en verantwoordelijk voor de exploitatie. **Project: Campus Damwald, Dantumadiel, 2020. Kristinsson Architects.**¹⁷⁰ Heel vaak speelt de overweging mee om de 'leefbaarheid' in kernen de behouden of te versterken. Zoals in Terneuzen waar Brede School De Kameleon dat doel heeft. **Project: Brede School De Kameleon, Terneuzen, 2018.**¹⁷¹ In die gemeente is de krimp relatief groot: sinds 2005 een krimp van circa 35 procent. Per gebouw spreken gebruikers en gemeente af hoe het bouwheerschap, de exploitatie en onderhoud geregeld worden. Dat vergt geregeld specifieke juridische afspraken. In de provincies Gelderland en Overijssel stimuleert de overheid de leefbaarheid door de ondersteuning van de al eerder genoemde *Kulturhusen*. *Kulturhus* De Spil in Nieuwleusen is zo'n gebouw dat van belang is voor de leefbaarheid in de kern. Het is een breed gemeenschapsgebouw met onderwijs, opvang, welzijn en sport, op basis van renovatie van bestaande bouw en nieuwbouw. Ook de tuin heeft inrichtingselementen die aanzetten tot ontmoeting en spel. **Project: De Spil, Nieuwleusen, 2018. LKSVD architecten.**¹⁷²

Maar ook buiten de *Kulturhus*-provincies worden brede maatschappelijke voorzieningen gerealiseerd, soms met een dorps huis zoals al eerder bij Huizen van de Wijk werd gesteld (zie hoofdstuk welzijn), of met sportvoorzieningen voor school en buurt (zie hoofdstuk sport). De combinatie met openbare bibliotheken is eveneens veelvoorkomend, vaak in de zin van kleine buurtvestigingen (zie het hoofdstuk over openbare bibliotheken). MFA Onderdak in Biggekerke heeft als doel om voorzieningen in het dorp met 885 inwoners dichtbij de bewoners te houden. Basisschool en dorps huis hebben samengewerkt, waardoor ook bijvoorbeeld een sportvoorziening (gymzaal) in het dorp bleef. Als dat uit het dorp verdwijnt zijn bewoners gedwongen naar omliggende dorpen te reizen. Omdat dan geen sterke leefgemeenschappen kunnen ontstaan was de gemeente, Gemeente Veere (13 kernen), bereid te investeren in een maatschappelijke voorziening:

elke kern een maatschappelijke voorziening, was bij de planvorming gemeentelijk beleid. **Project: MFA Onderdak, Biggekerke, 2019. NOAHH Network Oriented Architecture.**¹⁷³

Kans

Voor Rotterdam kan de focus op kind en buurt interessant zijn in gebieden waar sprake is van afname van kinderen. En om de voorzieningenstructuur te verbeteren.

Vormingslandschappen en campus

De combinaties van brede buurtfuncties beperkt zich niet tot primair onderwijs. Ook voortgezet onderwijs, beroeps-onderwijs en speciaal basisonderwijs participeren. De brede wijkfunctie van een nieuw complex in Zierikzee op Schouwen-Duiveland is een voorbeeld van een combinatiegebouw met voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs. **Project: Pieter Zeeman, Zierikzee, 2020 – 2022. Bureau Bos.**¹⁷⁴ Het is een multifunctionele accommodatie maar kan ook beschouwd worden als een campus met diverse domeinen, waarbij niet alleen de gebouwdelen maar ook de buitenruimte in gebruikszones is ingedeeld. Het is een gebouw opgezet als een dorp. Door deze opdeling met eigen entrees en herkenbare volumes krijgen de vele onderdelen een eigenheid en een identiteit.

Ook elders in Nederland zijn wel grootschalige campuscomplexen gerealiseerd, leerlandschappen zou je kunnen stellen. Ze bouwen historisch gezien voort op de naoorlogse scholeneilanden en de scholenclusters uit de jaren zeventig, maar hebben in vergelijking daarmee meer inhoudelijke samenwerkingen en meer gevarieerde functies. We zien ze zowel in het primair onderwijs als voortgezet onderwijs.

In het primair onderwijs is het IKC in Ter Aar met drie scholen, een bibliotheek, centrum voor jeugd en gezin, twee kinderopvangorganisaties en een sporthal een interessant campus-voorbeeld. **Project: IKC Ter Aar, ontwerp 2019. De Zwarte Hond.**¹⁷⁵ In Ameide is naast een dorps huis met twee gymlokalen een brede school gerealiseerd, waarbij ook een campus-concept is ontstaan. In de brede school zijn vijf instellingen ondergebracht: twee basisscholen, een buitenschoolse opvang, kinderdagverblijf en de bibliotheek. **Project: Brede school Het Liesveld, Ameide, 2019. RoosRos architecten.**¹⁷⁶ In Arnhem, waar

in het verleden wel grote multifunctionele complexen zijn gerealiseerd, is sinds 2020 Scholen Campus Arnhem in ontwikkeling. Hier worden naar ontwerp van Theo Kupers architecten twee scholen voor speciaal onderwijs, een sporthal en 'natuurlijke' sport- en speelterreinen in samenhang met elkaar gerealiseerd. De beide scholen (deels vernieuwbouw) aan weerszijde van de campus, en de sport er tussenin. **Project: Scholencampus Arnhem, 2020, Theo Kupers architecten.**¹⁷⁷

Bij het voortgezet onderwijs zijn campussen niet ongebruikelijk: zoals de Campus Eemsdelta in Appingedam waar drie middelbare scholen, cultuur en enkele sportfuncties zijn samengebracht (2022). En al wat ouder, bekend voorbeeld van een scholencampus is het Leerpark in Dordrecht, waarbij diverse scholen voor voortgezet- en beroepsonderwijs gezamenlijk een campus vormen met het formaat van een buurt. De bouw van de scholen is in samenhang met de bouw van woningen ontwikkeld.¹⁷⁸ De bouw van deze kindcentra, brede voorzieningen en campusmodellen sluit de realisatie van kleinschalige compacte en monofunctionele schoolgebouwen niet uit. Die blijven ook gerealiseerd worden. Er blijven (natuurlijk) teams bestaan die de voorkeur geven aan zeer compacte basisscholen. Of waarbij de omstandigheden leiden tot compacte voorziening. Voorzieningen die uitblinken in overzichtelijkheid zijn een basisschool met een tussenschool en een basisschool met een peuterspeelzaal.

Focus op het kind internationaal

Uit de analyse van recente internationale literatuur over trends in scholenbouw (PO en VO) kunnen eveneens voorbeelden worden gedestilleerd die raakvlakken hebben met de functieverbreiding van scholen en de complexe mix van onderwijs en opvang. Als voorbeeld worden hier genoemd de hele-dag-school en de multifunctionele accommodaties.

De hele-dag-school is een trend die zich bijvoorbeeld in Duitsland en in andere Duitstalige landen voordoet. Deze wordt hier *Ganztagsschule* genoemd.¹⁷⁹ Onderwijs en opvang (voorschools, tussenscholen, naschools) worden de hele dag aangeboden. Er zijn veel verschillende typen hele-dag-scholen. Zo kan de integratie van onderwijstijd en vrijetijd beperkt of vergaand zijn. Kenmerkend voor de hele-dag-school is dat activiteiten divers zijn en in een gevarieerde mix plaats vinden: leren, spelen, eten, rusten, praten, en veel meer.¹⁸⁰ In veel gevallen is sprake van organisaties die naast elkaar werken, en parallel aan elkaar functioneren. Scholen in Duitsland lossen het aanbieden van het hele-dag-programma vaak op door een uitbreidingsdeel aan het gebouw toe te voegen.

Project: Uhlandschule, Grund- und Werkrealschule, Mannheim, Duitsland, 2013.¹⁸¹

In Duitsland zijn scholen met een breed ontwikkelingsdoel het afgelopen decennium gerealiseerd als onderdeel

van *Bildungslandschaften*. Bij de *Bildungslandschaften* ligt de nadruk op het creëren van de beste overgangsmogelijkheden voor kinderen tussen verschillende typen scholen. Op die wijze ontdekken kinderen welk onderwijs goed bij hun past.¹⁸² Een voorbeeld is het Bildungslandschaft Altstadt Nord (Ban) in Keulen, dat in een Duitse studie over het bouwen van onderwijsvoorzieningen werd gepubliceerd en als een campus is gebouwd. **Project: Bildungslandschaft Altstadt Nord, Ban, Keulen, Duitsland, 2018.**¹⁸³

In Wenen, Oostenrijk, in een dicht stedelijk gebied vlakbij het hoofdstation, is in 2014 een voorziening gebouwd die bestemd is voor kinderen van 0 tot 14 jaar. Het nieuwbouwcomplex is opgebouwd met voorzieningen verdeeld over verschillende bouwdelen. Hierin vinden een *kinder-garten*, basisschool en voortgezet onderwijs onderdak. De grenzen tussen de afdelingen zijn bewust vloeiend gelaten, om ruimtelijke en pedagogische voordelen te kunnen benutten. Bijvoorbeeld dat kinderen van verschillende leeftijden van elkaar kunnen leren. Alhoewel sprake is van ruimtelijke synergie, blijft sprake van verschillende organisaties. **Project: Bildungscampus Sonnwendviertel, Wenen, Oostenrijk, 2014.**¹⁸⁴

Kans

Voor Rotterdam kan het concept van de hele-dag-school interessant zijn in wijken waar veel behoefte is aan kinderopvang.

Focus op kind en buurt

Naast de focus op het kind, kan ook de focus op kind en buurt worden gelegd. Beide, tegelijk. Scholen kunnen worden verbreed met extra functies; bijv. met opvangvoorzieningen of een bibliotheek. De koppeling aan opvang maakt een doorgaande leerlijn mogelijk. Een bibliotheek komt ook het kind en de educatie ten goede als het schoolkind er gebruik van mag maken. Het openen van schoolgebouwen voor nieuwe functies kan een meerwaarde hebben voor schoolkinderen of wijkklevens.¹⁸⁵ In Portugal bijvoorbeeld, zijn scholen voor de gemeenschap geopend met dit achterliggende doel van maatschappelijke meerwaarde. Na schooltijd zijn de voorzieningen beschikbaar voor de buurt: voor (buurt-)verenigingen en volwassenen. Mogelijkheden bieden

vooral (school-)voorzieningen voor cultuur, sport en recreatie. Zoals de bibliotheek, de sportzaal, de aula en de vergaderruimte. Op die wijze bevorderen de gebouwen het onderwijs en het buurtleven. **Project: School centrum, Baltar, Portugal, 2012.**¹⁸⁶

Een bijzondere categorie voorzieningen die in opkomst is betreft het zogeheten *Fablab*, zoals in Vlaanderen. *Fablabs* zijn creatieve werkplaatsen waarbij de gebruikers werken met handgereedschap, machines en digitale apparaten. Het gebruik van de voorzieningen in het *Fablab* is niet alleen geïntegreerd in het lesprogramma, de ruimte wordt vaak ook beschikbaar gesteld aan de buurt. Tot de inrichting van deze technieklokalen behoren bijvoorbeeld elektronische apparaten en computers, zoals een 3D-printer. Een *Fablab* kan de vorm hebben van een lokaal dat ook beschikbaar is voor de buurt. Het kan ook een zelfstandig gebouw zijn waar kinderen en leerlingen welkom zijn, zoals het ABC Huis in Brussel, gevestigd in een herbestemde wasserij. **Project: ABC Huis, Brussel, België, 2008/2016.**¹⁸⁷

Kans

Voor Rotterdam kan het (beperkt) openen van (delen van) onderwijsvoorzieningen een rol spelen bij het versterken van het wijkleven in wijken waar relatief weinig voorzieningen zijn.

.....

Gymcapaciteit en beweegaanleidingen in het gebouw

Inleiding

In enkele ons omringende landen zien we dat bewegen op scholen aan aandacht wint vanwege de gezondheid. Bewegen is gezond. Een gezonde leefwijze aanleren is van grote waarde op latere leeftijd. En voor goed leren is een gezond lichaam nodig, zijn enkele van de argumenten. Dat bewegen hoeft overigens niet tot de gymzaal te worden beperkt. Interessant is het streven bewegen te integreren in het onderwijsproces. In Duitsland bijvoorbeeld zijn bewegingsscholen (beweegscholen) in opkomst.¹⁸⁸ In Denemarken heeft het al een sterke identiteit. De aandacht voor bewegen is in dit land wettelijk verankerd. Sinds 2013 is een wet van kracht die bewegen op scholen

verplicht stelt. De regeling stimuleert per dag is 45 minuten sport, of intensief bewegen op scholen.¹⁸⁹ Door dat beleid is in Denemarken de beweegschool al enkele jaren praktijk. Veel bewegen is geïntegreerd in het onderwijsproces. Aanzetten tot meer bewegen is geïntegreerd in curriculum, gebouwwontwerp en buitenruimte. Dit heeft geleid tot nieuwe scholen. De trend die zich al eerder voordeed bij het reguliere onderwijs – het onderwijs vindt niet uitsluitend plaats in het klaslokaal maar ook daarbuiten – wordt ook doorgezet voor het bewegingsonderwijs.

Ambitie in Rotterdam: Voldoende gymcapaciteit

De gemeente Rotterdam beschouwt gymnastieklokalen als essentieel onderdeel van het bewegingsonderwijs. Gymnastieklokalen zijn ruimtes waarin het bewegingsonderwijs plaatsvindt. De belangrijkste gebruikers van gymzalen zijn de scholen, zowel voor primair onderwijs als voor voortgezet onderwijs. Een deel van de gymzalen wordt tijdens de naschoolse uren wel verhuurd aan verenigingen. De bestaande capaciteit van sport en bewegen tijdens onderwijsuren is voldoende in Rotterdam. Toch heeft de gemeente behoefte aan kwalitatieve verbetering van overdekte sportaccommodaties. Enkele bestaande zalen (stand-alone-gebouwen) zullen worden afgebroken en met nieuwe normen worden gebouwd.¹⁹⁰

Vanaf het schooljaar 2023 – 2024 is de behoefte aan voldoende gymzalen nog weer op de nationale agenda geplaatst, omdat twee uur lichamelijke oefening op basisscholen verplicht is gesteld (zie het hoofdstuk over Sport).¹⁹¹ Ook in Rotterdam dienen de instellingen in samenwerking met gemeente daar invullingen aan te geven.

Gymzalen nationaal

De eerder genoemde projecten voor de campus in Arnhem en enkele Kulturhusen met gymzalen hebben sportvoorzieningen die ook gebruikt worden door de buurt. In Nederland is het niet ongebruikelijk dat gymzalen (en schoolpleinen) na schooltijd ook door de buurt – kinderen uit de buurt, verenigingen uit de omgeving – gebruikt kunnen worden. Een goed voorbeeld van zo'n gebouw is Kindercampus de Vuurvogel in Tilburg. Die bestaat uit drie delen: een kinderdagverblijf, basisschool en een multifunctionele gymzaal. Voor het gebouw ligt een buurtplein, waar omwonenden gebruik van mogen maken. **Project: Kindercampus de Vuurvogel, Tilburg, 2011. Grosfeld Van der Velde architecten.**¹⁹²

Maar de scheiding van sporten en onderwijs is in Nederland aan het veranderen. In aansluiting op internationale tendensen, zoals in het eerdere hoofdstuk is aangegeven. De opvatting grijpt ook in ons land om zich heen dat de integratie van sporten en bewegen in het onderwijs gedurende de hele dag, gunstig kan zijn voor de onderwijsprestaties en de gezondheid. De eerste beweegschool

in Nederland is inmiddels gerealiseerd, in 2021. In IKC De Twijn zijn tal van beweegaanleidingen ontworpen om extra bewegen te stimuleren. **Project: IKC De Twijn, Alblasserdam, 2021. Topos Architecten.** Lijnen op de vloer zetten aan tot rennen, touwen en een klimwand nodigen uit tot klimmen, naast de trap is een uitdagende klimhelling. Voor kleinere kinderen zijn aangepaste klimtoestellen in de gang. Kortom: voor de kinderen op de school biedt het gebouw tal van extra beweegmomenten, los van het reguliere gymnastiekuur natuurlijk. Het is integraal onderdeel van het gebouw. Overigens bleek de beweegschool vanwege de veiligheidsnormen nog niet eenvoudig te realiseren, en het is duurder. Maar het bleek allemaal volgens de regels en binnen de Nederlandse normen mogelijk. Mede door slim ontwerp van BSO-ruimten en flexibele indeling van onderwijsruimtes.¹⁹³

Bij bestaande gebouwen en het voortgezet onderwijs kan sportdeelname eveneens op een slimme manier worden bevorderd. In Amsterdam heeft het Vossius Gymnasium een gymzaal gerealiseerd door deze verdiept aan te leggen, negen meter diep, onder het oude schoolplein. Op die wijze hebben de leerlingen de beschikking over een multifunctionele sporthal die zo is ontworpen dat deze ook door de buurt kan worden gebruikt. **Project: Transformatie Vossius Gymnasium, Amsterdam, 2021. Marlies Rohmer Architecture and Urbanism.**¹⁹⁴

Internationale ontwikkelingen gymnastiek op school

Een van de meest gepubliceerde voorbeeldprojecten op het gebied van beweegscholen werd in 2016 gebouwd in Aarhus in Denemarken. In de school is de fysieke activiteit geïntegreerd in het schoolleven. Dit is een exemplarische beweegschool, een van de eerste die de uiting is van de nieuwe wet op bewegen in onderwijs 2013. Op allerlei plaatsen in de school (trap, gang, terras, speelplein) zijn ontwerpingrepen gerealiseerd die aanzetten tot bewegen. De vormgeving nodigt individuele leerlingen spontaan uit tot activiteiten. **Project: Frederiksbjerg school, Aarhus, Denemarken, 2016.**¹⁹⁵ Een iets recenter voorbeeld is gerealiseerd in Odder, een plaats in de buurt van Aarhus. De Comprehensive school in Odder is ook een bewegingsschool. De vluchtroutes zijn tevens te gebruiken als joggingroutes. Het interieur is zo ruim opgezet met loopafstanden dat leerlingen worden uitgenodigd tot veel bewegen gedurende het onderwijsproces: het programma is daarop afgestemd. De ruime buitenruimte rond het gebouw is zo ingericht dat buurtbewoners in contact komen met het schoolleven. Een wandelroute loopt langs het gebouw. **Project: Comprehensive school, Odder (Aarhus), Denemarken, 2018.**¹⁹⁶ In Nederland is de Beweegschool IKC De Twijn (2021) een eerste stap gezet op dit gebied.

Kans

Rotterdam kan de mogelijkheid onderzoeken bewegen meer te integreren in het onderwijsproces. Benut/versterk de mogelijkheid om stimuleren tot bewegen ook te integreren in het onderwijsproces en het ontwerp van het gebouw.

Verduurzaming, verfrissing, energietransitie en monumenten

Inleiding

Niet alleen sport en bewegen zorgen voor een gezond onderwijsklimaat op scholen en opvang, ook door de verbetering van het binnenklimaat voelen kinderen zich comfortabeler en kunnen ze beter presteren op scholen. Het is wetenschappelijk bewezen dat een beter binnenklimaat (lucht, licht, temperatuur, geluid) de onderwijsprestaties bevordert. De leerlingen kunnen zich beter en langer concentreren. Ze voelen zich beter en prettiger in een optimale omgeving. Kortom, door de goede binnenklimaatomstandigheden is het rendement van het onderwijs groter. Omdat de gezondheid en prestaties worden bevorderd is er zelfs een langetermijn winst (voor het leven na school). En deze positieve effecten gelden niet alleen voor de leerlingen, ook de leerkrachten en het onderwijspersoneel hebben alleen maar baat bij een gezonde omgeving. Minder ziekte betekent minder uitval. Dat is van groot belang. Kinderen brengen gemiddeld een derde van de dag op school door, vaak langer. En de school is tijdens die uren wettelijk verantwoordelijk voor het bieden van onderwijs van voldoende niveau en een gezonde en veilige leefomgeving.

De relevantie van een goed binnenklimaat is door de noodzaak de scholen te verduurzamen alleen maar toegenomen. Het is een goed uitgangspunt om tegelijk met het verbeteren van de energieprestaties op scholen ook het binnenklimaat in samenhang te verbeteren. En sinds 2019 staat door de Covid-19 pandemie goed ventileren opnieuw volop in de belangstelling. Hoe dat zal gaan uitpakken is nog niet duidelijk; minder leerlingen in de klas? Grotere lokalen? Technische verbeteringen? Om Nederlandse scholen te ondersteunen bij de verbetering heeft het kenniscentrum Ruimte OK de afgelopen jaren

diverse programma's ontwikkeld, zoals 'Scholen besparen energie' en 'Optimaal ventileren op scholen'.¹⁹⁷

Ambitie in Rotterdam

Rotterdam staat de komende jaren voor de opgave een groot deel van de scholen te verduurzamen. Specifiek voor schoolgebouwen is bovendien het streven het binnenklimaat in het gebouw te verbeteren. Onderdeel van het afwegingenkader voor maatschappelijk vastgoed is een wijkbrede aanpak, waarbij de voorzieningen in onderlinge samenhang worden geanalyseerd en bekeken. Een belangrijke afweging is de keuze tussen verduurzaming (renovatie) en verduurzamen in combinatie met aanpassing. Ook hergebruik en nieuwbouw zijn een optie. Bij gebouwen met een monumentstatus is verduurzamen een speciale opgave. Soms wordt gedacht dat er bij monumenten 'niets' mogelijk is. Dat is een misverstand. Aanpassen van gebouwen ook als ze monument zijn is mogelijk. Bij schoolgebouwen met een monumentale status is aanpassen aan nieuwe energienormen een belangrijke opgave en kans. Dat laten diverse voorbeelden zien waarbij vanuit een langetermijnvisie is gekeken naar de gebruiksmogelijkheden van het gebouw en een integrale aanpak is gevolgd.¹⁹⁸

Verduurzaming, verfrissing, energietransitie en monumenten

In de praktijk blijkt het moeilijk om voldoende financiering te vinden voor verbeteringen van bestaande gebouwen. En het blijft aantrekkelijk om bij verduurzaming vooral op de technische prestaties te focussen. Toch zijn er voorbeelden die tonen dat het wel mogelijk is bestaande schoolgebouwen integraal aan te passen, waarbij naast verduurzaming en verfrissing ook onderwijskundige vernieuwingen worden doorgevoerd. Zo zijn er inmiddels ook in ons land voldoende voorbeelden van gerenoveerde naoorlogse standaardscholen. Een minstens zo grote opgave wordt de verbetering van scholen gebouwd in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Recentelijk is bijvoorbeeld de MUWI-school in Vlaardingen niet alleen gerenoveerd maar ook onderwijskundig aangepast. Het gebouw kreeg een nieuwe gevel en installaties er zijn ook voor verschillende leeftijdsgroepen leerpleinen aan de lokalen toegevoegd. Die maken nieuw onderwijs mogelijk. Daarnaast is in een uitbreiding aan het gebouw voor kinderopvang gerealiseerd. Daarmee is het gebouw weer gereed voor de komende jaren. Deze H-school transformeerde tot Integraal Kindcentrum. **Project: IKC De Schakel, Vlaardingen, 2019, RoosRos architecten.**¹⁹⁹ In Haarlem is onlangs een jaren zeventig gebouw gerenoveerd en uitgebreid. Ook dit gebouw had veel standaardelementen en was weinig opvallend. Nu is het na de ingreep – ontworpen door Korth Tielens architecten – weer volledig up to date. Door voort te borduren op de

structuur van het gebouw is de levensduur sterk verlengd. Zoals zoveel scholen uit deze bouwperiode had het waardevolle patio's en een leerplein die veel meerwaarde bieden aan de gebruikers. **Project: De Molenwiek, Haarlem, 2020. Korth Tielens architecten.**²⁰⁰

Internationale ontwikkelingen verduurzaming

Internationaal staat het onderzoek naar verduurzamen van schoolgebouwen eveneens in de belangstelling. In Duitsland en Oostenrijk bijvoorbeeld is onderzoek gedaan naar het renoveren van schoolgebouwen, waaronder het upgraden van naoorlogse standaardscholen. Auteurs van die onderzoeken houden een pleidooi voor een integrale aanpak.²⁰¹ Dat geldt niet alleen voor de standaardscholen uit de jaren vijftig en zestig maar ook voor vroegere uit rond 1900 en later gerealiseerde scholen, zoals gebouwen uit de jaren 1970 – 1980.²⁰² Voor Rotterdam is dat relevant omdat in Rotterdam op grote schaal na 1950 standaardscholen zijn gebouwd. Die praktijk resulteerde in bijvoorbeeld de Den Hollander scholen en Muwi-scholen.²⁰³ Daarbij speelt de complexe vraag bij standaardscholen of scholen op objectniveau, wijkniveau of stedelijk niveau worden aangepast. En of er mogelijkheden zijn per standaardtype een traject uit te voeren.

Interessant is de werkwijze in Duitsland, waar diverse schoolgebouwen op integrale wijze zijn gerenoveerd. De voorbeelden laten zien dat ook hier renovatie wordt gecombineerd met aanpassingen en nieuwe uitbreidingen. In die uitbreidingen wordt dan bijvoorbeeld een nieuw programma ondergebracht, dat niet goed past in de bestaande bouw. De Schulanlage Wandermatte in Wabern (Duitsland) is zo op een integrale wijze aangepast. De renovatie van deze voormalige basisschool is gecombineerd met een uitbreidingsdeel. Naast het leslokalenblok dat werd gerenoveerd verrees een nieuwe gymzaalvleugel in een uitbreiding. **Project: Schulanlage Wandermatte, Köniz-Wabern, 2015.**²⁰⁴ Andere renovaties getuigen eveneens van de kansen van het verbeteren van bestaande bouw. In Zwitserland is een school voor voortgezet onderwijs gerenoveerd waarvan de ontwerper Roland Rohn zich had laten inspireren door een destijds bekende tentoonstelling: 'The New School' (1953). In de nieuwe situatie zijn de lokalen nog steeds doordrenkt van licht en frisse lucht, maar nu aangepast, zoals aan modern ICT gebruik. **Project: School Lachenzelg, Zürich, Zwitserland, 2004.**²⁰⁵ Ook scholen in oudere gebouwen met een monumentstatus worden succesvol aangepast en gerenoveerd. In Vlaanderen bijvoorbeeld vinden we combinaties van oudbouw met een nieuwe uitbreiding. **Project: Kleuterschool De Gekko, Bonheiden, België, 2015.**²⁰⁶

Monumenten voor onderwijs

Bij het voortgezet onderwijs laten zorgvuldige renovaties en herbestemmingen eveneens zien dat hier aanpassing

van bestaande gebouwen leidt tot kwalitatief hoogwaardige schoolgebouwen. Zoals het eerdergenoemde Vossius Gymnasium in Amsterdam bijvoorbeeld. Amsterdam heeft een goede reputatie als het gaat om zorgvuldig renoveren en herbestemmen van schoolgebouwen. In dezelfde plaats zijn ook twee gebouwen van architect Ingwersen aangepast, beide met monumentstatus. Het Cygnus Gymnasium in Amsterdam is een voormalige Technische School ontworpen door Ingwersen, die in 2013 is herbestemd tot Gymnasium. **Project: Cygnus Gymnasium, Amsterdam, 2013, Wessel de Jonge Architecten.**²⁰⁷

En meer recent is Lumion gerenoveerd en aangepast. Bij vernieuwbouw Lumion is een technische school getransformeerd tot een school voor voortgezet onderwijs met een zeer vernieuwend onderwijsconcept: geen klaslokalen maar zogeheten nesten met verschillende leerpleinen met een scala aan werk- en leerplekken. De ontwerpers van de verbouwing zagen de potentie van het gebouw en benutten de meerwaarde. In het centrum van het gebouw creëerden ze een betoverende spiraalvormige trap die bij leerlingen een gevoel van importantie kan versterken. Bij volledig nieuwbouw zou dat onmogelijk zijn. **Project: Lumion, Amsterdam, 2019, Atelier PRO architecten.**²⁰⁸

En soms zijn herbestemmingsprojecten wel succesvol, terwijl nieuwbouwtrajecten stuk lopen. Dat blijkt bijvoorbeeld in Rotterdam bij de aanpassing van een voormalige ambachtsschool in de wijk Crooswijk, waar twee eerder gestarte nieuwbouwtrajecten vast waren gelopen. Van de bestaande bouw zijn de twee meest waardevolle elementen gehandhaafd. De voorvleugel en achtervleugel aan de straat zijn gehandhaafd; ertussen is een nieuwe vleugel toegevoegd als een nieuw centraal deel die het geheel samenbindt. In dat tussenstuk zijn de nieuwe entree en een theater. Het gebouw is een belangrijk onderdeel van de herstructurering van de wijk waarbij bestaand en nieuw een nieuwe eenheid zullen gaan vormen. De opdrachtgever is Cluster Stadsontwikkeling Rotterdam. **Project: Rudolf Steiner College, Rotterdam, 2016, Arconiko architecten.**²⁰⁹

Kans

Een integrale ontwerpmethodiek gericht op technische verbetering in combinatie met onderwijsaanpassing is voor Rotterdam een standaard streven.

Inclusief onderwijs: inclusiever of inclusief?

Inleiding

Terwijl de omgang met maatschappijbrede thema's als verduurzaming, energietransitie, versterken van de buurt en gezond bewegen relatief veel brede aandacht krijgen in de pers en in de media, komt de vergroting van de toegankelijkheid van openbare gebouwen daar nog bekaaid van af. Ook in scholenbouw. Er zijn nog steeds veel basisscholen in historische gebouwen die slecht toegankelijk zijn voor mindervaliden, terwijl al in de jaren 1980 de wetgeving op dit gebied veranderde. Bij nieuwbouw is dat wel vaak opgelost (o.a. lift, mindervalidentoilet, voldoende brede deuren en ruime lokalen). Maar echt veel maatschappelijke urgentie lijkt het bij bestaande bouw niet te hebben. Bij een integrale aanpak van vernieuwing van bestaande gebouwen (vernieuwbouw) kan het wel de aandacht krijgen die het verdient. Ook ten aanzien van dit thema biedt de integrale benadering van gebouwaanpassing de voorkeur.

De ontwikkeling naar een inclusiever onderwijs in ons land is een langzaam proces. Het heeft twee accenten: gericht op passend onderwijs en gericht op alle kinderen. Stap voor stap, school voor school, verbouwing na verbouwing, krijgt het in Nederland vorm. Sinds 2014 is de 'Wet Passend onderwijs' van kracht. Sindsdien zijn scholen verplicht samenwerkingsverbanden aan te gaan. Uit een evaluatie van Passend Onderwijs die eind 2020 in de Tweede Kamer is besproken bleek dat de realisatie van een inclusiever onderwijs langzaam gaat, en dat veel kan worden verbeterd. De aandacht is niet meer gericht op 'zorgleerlingen', maar op alle kinderen die ondersteuning nodig hebben: 'leerlingen met een ondersteuningsbehoefte'.

Omdat inclusief onderwijs uit twee tendensen bestaat, is inclusief onderwijs dus meer dan een gebouw geschikt maken voor mensen (kinderen) met een beperking: het is gebouwen zo ontwerpen dat iedereen zich er welkom voelt en veilig. De verbetering is gericht op het onderwijs en ontwikkeling van elk kind (met en zonder beperking).²¹⁰

Ambitie in Rotterdam

Voor de vergroting van deelname van kinderen met een beperking aan regulier onderwijs is een meer inclusief aanbod nodig. Die ambitie ligt in het verlengde van de wet op het passend onderwijs, die in 2014 in Nederland van kracht werd. Passend onderwijs is gericht op de deelname van kinderen met een beperking aan het reguliere onderwijs. Om de onderwijshuisvesting voor passend onderwijs geschikt te maken, zijn meerdere aanpassingen nodig. Bij gebruik door kinderen in rolstoelen bijvoorbeeld, zijn grotere lokalen veelal wenselijk (noodzakelijk). Wat dat betreft is de klassenverkleining van 56 m² per lokaal naar 42 m² die geregeld als norm wordt gehanteerd, een knelpunt. Daarnaast zijn bijvoorbeeld extra ruimte

voor rustplekken nodig en concentratiewerkplekken, zodat kinderen die dat nodig hebben daar gebruik van kunnen maken.²¹¹

Inclusief onderwijs

Scholen die naar inclusief onderwijs streven merken dat de ontwikkeling naar meer inclusiviteit op tal van niveaus gevolgen heeft. Voor het onderwijsprogramma, het gebouw, de leerkrachten. Leerzaam zijn voorbeelden waarbij een specifiek onderwijsonderdeel inclusiever wordt benaderd. Zoals het inclusief bewegingsonderwijs. Dat krijgt aandacht vanwege de toename van kinderen met overgewicht op de basisschool, of met fysieke of sensorische beperkingen, of gedragsproblemen. En we horen ook van kinderen met een motorische achterstand, die bijvoorbeeld onvoldoende beheersing hebben van elementaire vaardigheden als evenwicht houden, vangen, op een been staan. In dit geval komen aanpassingen voor sport, onderwijs en inclusiviteit samen. Je zou dit model een generieke inclusieve school, kunnen noemen. Een school die werkt aan inclusiever onderwijs, zoals de genoemde school in Welsberg in Italië.²¹²

Een ander (even kansrijk) model is de gespecialiseerde inclusieve school. Bij het inclusief onderwijs werken scholen die werken aan inclusief onderwijs geregeld samen met een school voor speciaal onderwijs, zoals het speciaal basisonderwijs. Vanwege de wetgeving voor speciaal onderwijs is de samenwerking structureel, in een (regionaal) samenwerkingsverband. Soms gaat het verder en wordt gestreefd naar integratie.²¹³ Een voorbeeld hiervan is Basisschool De Regenboog in Tiel, waar kinderen met een taalontwikkelingsstoornis en of gehoorproblemen op een vaste basis gaan samenwerken met Kentalis. Deze naoorlogse basisschool was al eerder verbouwd tot brede school. **Project: Basisschool De Regenboog in Tiel.** Op deze wijze kunnen deze kinderen die extra ondersteuning nodig hebben toch deelnemen aan het regulier onderwijs.²¹⁴ Deze specialisatie is ingegeven door de praktijk: want het is complex om schoolgebouwen voor regulier onderwijs (extra) voorzieningen (gebouw, programma, begeleiding) te treffen voor kinderen in alle clusters: zoals met auditieve beperkingen, visuele beperkingen, gedragsstoornissen, om enkele te noemen.

IJsselmonde laat met Integraal Kindcentrum IJsselmonde zien dat steeds meer stappen worden gezet. Twee basisscholen werken in dit IKC samen met een school voor speciaal basisonderwijs en een Centrum voor Jeugd en Gezin. Niet alleen dit samenwerkingsverband is gericht op inclusiviteit. Ook de pedagogische visie waarop het onderwijs is gegrond is zeer vernieuwend. Het gaat uit van innovatieve lessituaties: geen traditionele klaslokalen maar leerlingen die werken in diverse soorten ruimten, plekken en samenstellingen. **Project: IKC IJsselmonde, Rotterdam, 2021. No label.**²¹⁵

Internationale ontwikkelingen inclusief onderwijs

Het streven naar *inclusief onderwijs* krijgt internationaal diverse uitingen, zoals in Duitsland, Italië en Scandinavië. Een land als Denemarken ontwikkelt zich geleidelijk naar een meer inclusief onderwijs. Op een inclusieve school sluiten het onderwijs en de middelen beter aan op de behoeften en mogelijkheden van alle kinderen. Voor de toename van heterogene groepen is voldoende deskundig opgeleid personeel nodig evenals aangepaste gebouwen. Scholen dienen voor de toegankelijkheid van kinderen met beperkingen geschikt te zijn, zoals de aanwezigheid van een lift (bij meerdere verdiepingen), mindervalide-toilet en indien nodig hellingbanen. Ook kunnen extra speciale voorzieningen worden aangebracht, zoals speciale lokalen. De Skovbakken School in Odder in Denemarken heeft zo'n ruimte voor kinderen die speciale begeleiding nodig hebben. Op die wijze is inclusie vanaf jonge leeftijd vanzelfsprekend. **Project: Skovbakken School and daycare centre, Odder, Denemarken, 2018.**²¹⁶

Een studie naar scholenbouw in Duitsland (2017) benoemt als streven dat het onderwijs op een inclusieve school geschiedt in heterogene groepen, gericht op alle kinderen. Dat wil zeggen dat leerlingen met beperkingen en zonder beperkingen in dezelfde (gemengde) groepen aan het onderwijs deelnemen. Scholen dienen wat toegankelijkheid betreft 'barrièrevrij' te zijn. Het onderwijsproces dient daarop te zijn ingericht, en ook de lokalen moeten aangepast en voldoende ruim te zijn. Enerzijds dienen die extra ruimtes geïntegreerd te zijn in de lokalen, anderzijds daar ook van afgezonderd te zijn.²¹⁷ Een *Grundschule* in Welsberg, Italië, is met dat uitgangspunt ontworpen, zowel organisatorisch als ruimtelijk. Het schoolgebouw beschikt over onderwijsruimtes waar instructielokalen en uitwijkruimtes op elkaar aansluiten, zodat grote ruimtes ontstaan. De materialen en de inrichting zijn op het inclusieve onderwijs afgestemd. **Project: Grundschule Welsberg, Welsberg, Italië.**²¹⁸

Kans

Voor Rotterdam is elke nieuwe school geschikt voor inclusief onderwijs in heterogene groepen, aansluitend aan de individuele behoefte van alle kinderen.

Buitenruimte: van de school en van de buurt

Inleiding

Een veilige en gezonde school voor ieder kind speelt niet alleen in het schoolgebouw, maar ook daarbuiten. In Nederland is de buitenruimte bij de school vaak van de school (en opvang). De school is verantwoordelijk voor de buitenactiviteiten van de kinderen. Sinds de koppeling van de buitenschoolse opvang aan het primair onderwijs (Motie Van Aartsen Bos, circa 2006) is de buitenruimte meer gedeeld, met duidelijke zones voor de allerkleinsten, de grotere kinderen en de ruimte voor buitenschoolse opvang. Voor de verschillende fases van de lichamelijke ontwikkeling van kinderen richten scholen specifieke speelzones in op het terrein. Het is bekend dat een buitenruimte die gevarieerd is ingericht, uitdaagt tot intensief bewegen. Dat heeft een veronderstelde positieve werking op de sociale, emotionele en motorische ontwikkeling. De buitenruimtes stimuleren bijvoorbeeld de sociale ontwikkeling van kinderen; het heeft een ontmoetingsfunctie waar ze leren zonder (intensief) toezicht van ouderen zelfstandig contact te maken.

Ambitie in Rotterdam

Rotterdam werkt aan aantrekkelijke en veilige speelpleinen. De veiligheid in en om de school speelt op verschillende schaalniveaus. Veiligheid in en om de school heeft te maken met het onderwijs en het verblijf op de school zelf. In dat opzicht zijn het gebouw en de inrichting van de buitenruimte van belang. Daarnaast betreft het ook de veiligheid van openbare ruimte en het zicht daarop; de afstemming van schoolgebouw op de omgeving. En de veiligheid is relevant bij afwikkeling van aankomsten en vertrekmomenten. Als scholen steeds complexer en multifunctioneler worden kan ook de verkeersdruk bij de gebouwen toenemen. Daarom is de organisatie van het verkeer en de inrichting van de ruimte rond het gebouw een stedenbouwkundige opgave.

Aantrekkelijke en veilige schoolomgeving

Onder de verzamelterm 'buitenruimte' hebben scholen een diversiteit aan plekken aan en rondom het gebouw. Alle scholen hebben volgens specifieke nationale normeringen afgesloten buitenruimte bij het gebouw. Dat beperkt zich niet tot het 'plein' of het schoolterrein. Inmiddels zijn ook veranda's, patio's, daken en balkons ontdekt als geschikte buitenruimte voor specifieke groepen of activiteiten (buitenles, schooltuintjes, gezonde spelen, fietsenberging). **Project: Basisschool De Pijler, Rotterdam Zuid, 1997, KCAP.** De buitenruimte is naast plek voor spel, ontspanning en ontmoeting ook voor onderwijs. De buitenruimte kan bijvoorbeeld beschouwd worden als extra ruimte voor onderwijslessen: zoals buitenruimte voor een lokaal. Door heel veel kleinschalige

buitenruimtes ontstaan allerlei divers te benutten ruimtes. **Project: VMBO Sterren College, 2012, Mecanoo.**²²⁰ Vanuit verschillende overwegingen (klimaat, educatie, gezondheid, wijkverbetering) kunnen pleinen worden aangepast. Zo worden pleinen steeds minder betegeld, en worden ze groener en blauwer om bijvoorbeeld klimaatdoelen te realiseren, of om gezondheid van kinderen te bevorderen. Meerdere gemeentes (o.a. Dordrecht) stellen subsidie beschikbaar, niet alleen voor fysieke ingrepen, maar ook voor het organiseren van activiteiten waardoor pleinen groener en gezonder worden. In dat kader heeft Rotterdam bijvoorbeeld sinds 2019 een stadsbrede regeling waarbij (enkele) scholen subsidie kunnen aanvragen voor het vergroenen (groen en blauw) van bestaande schoolpleinen.²²¹

Stedelijke buitenruimte

Omdat buitenruimte in de meeste gevallen schaars is (binnensteden, bestaande bebouwing), en de normeringen krap, zoeken scholen en gemeentes naar oplossingen om de buitenruimte te vergroten of de buitenruimte anders te gebruiken. Soms bieden tijdelijke oplossingen daarvoor een oplossing, zoals het sluiten van de straat tijdens speciale uren van de dag. Zoals haal- en brengmomenten. Vooral binnenstedelijke scholen kiezen hier wel voor (al dan niet noodgedwongen). In Rotterdam bijvoorbeeld City College Sint Franciscus en Vrije School Rotterdam-West. Scholen die aan een plein zijn gesitueerd kunnen tijdens speeluren gebruik maken van de stadspaleinen voor de school, die verder openbaar toegankelijk zijn (Schiedamse Vest Rotterdam). Het voordeel van deze pleinlocaties met dubbelgebruik is dat er ook na schooltijd ogen van de buurt op gericht zijn, vanwege de omliggende bebouwing. Buitenruimte, school en woningen zijn als een samenhangende eenheid ontworpen. Dat deed men vroeger, en ook nu, laten historische en recente voorbeelden zien (Scholencluster aan Hygieaplein te Amsterdam; Open Wijkschool, Vlissingen). De buitenruimte functioneert dan niet als tussenzone, zone tussen school en buurt. Als het schoolplein waar kinderen, ouders en buurtbewoners elkaar ontmoeten en afscheid nemen. Maar het plein is openbaar. De veiligheid van die buitenruimte kan worden vergroot door woningen te oriënteren op het schoolplein. De Open Wijkschool in Vlissingen is zo opgezet, waarbij de school en kindfuncties in de plint zijn ondergebracht en de woningen in de verdiepingen erboven. Door de ronde golvende vorm is vanuit de woningen zicht naar alle kanten op het plein rondom het gebouw. **Project: Open Wijkschool Vlissingen, 2012, Architectenbureau Marlies Rohmer.** In dit geval is het plein door het vormgevingskarakter en zonering toch vooral van de school.²²²

Een plein kan ook vooral van de buurt zijn, en slechts tijdens bijzondere uren van de school. Een plein dat door de school en het kinderdagverblijf gebruikt wordt en tevens door de buurt is in 2007 gerealiseerd bij de Müllerpier in Rotterdam.²²³ Het plein is een openbare speelplaats in het voormalige havengebied dat is herontwikkeld tot woongebied. De basisschool in de plint van de woontoren heeft een speelplaats op het dak van de lage uitbouw. Het speelplein is hier op het dak, een groot balkon. Naast de school is een extra, tweede plein. Dat is ingericht voor twee functies: een sportplein dat vooral open is gehouden (zoals voetballen) en een activiteitenplein dat met speelelementen meer is ingericht (niveaueverschillen, groen, zitelementen). Een amorfe betonnen vorm die veel wegheeft van een schelp op het tweede plein nodigt uit tot creatief gebruik. **Project: De Geheime tuin bij Basisschool De Müllerpier, Rotterdam, 2007.** Bekkering Adams. In internationale literatuur zou dit een ‘activator’ genoemd kunnen worden, een strategie om door middel van een vormgevingsingreep intensiever gebruik van de openbare ruimte te stimuleren.²²⁴

Kans

Voor Rotterdam is de herinrichting van de openbare ruimte vooral relevant voor bestaande scholen in een binnenstedelijke context en stadswijken.

Parken en natuurspeelplaatsen

Een andere tendens bij het dubbelgebruik van speelterreinen bij scholen is het benutten van parken bij scholen. Op die wijze krijgen scholen extra kansen om groene ruimte bij de school te betrekken. Een goed voorbeeld van deze trend is de Dassenburcht, waar bij een nieuwe school tevens een bestaand park werd heringericht. Het bestaande park gaf overlast (onveiligheid). Door het opnieuw in te richten in afstemming op de nieuwbouw van een school, is sprake van een win-win situatie: het park wordt veiliger (meer toezicht) en het IKC beschikt over extra groene speelruimte. Met de vormgeving van het gebouw en de oriëntatie creëerde het architectenbureau de eenheid met de omgeving, zowel met het park als de omliggende woonbebouwing. **Project: IKC Dassenburcht, Padbroek/Cuijk, 2017. Frencken Scholl Architecten.**²²⁵

Het dubbelgebruik van openbare ruimte ten behoeve van gebruik door kinderen heeft nog een bijkomend voordeel. Onderzoekers stellen dat de laatste jaren openbare ruimte voor kinderen in steden geleidelijk steeds meer is afgenomen.²²⁶ Door meer ruimte te creëren voor kinderen worden niet alleen gezinnen met kinderen maar ook mid-dengroepen voor de stad behouden omdat de leefkwaliteit in de buurt verbetert.²²⁷

Kans

Voor Rotterdam is het herontwerp van de samenhang tussen wonen en onderwijs in alle gebieden relevant.

Participatie en initiatief

Uit studies naar de inrichting van openbare ruimte voor medegebruik blijkt dat voor dat dubbelgebruik wel afspraken nodig zijn. In de initiatieffase meerdere partijen betrekken bij het proces blijkt een belangrijke voorwaarde voor een langdurig succesvol gebruik. Ook een goed beheerplan en exploitatiemodel zijn in de praktijk een cruciale voorwaarde.

Een dergelijk participatietraject tijdens de ontwerpfase vond bijvoorbeeld plaats tijdens het ontwerp van de hierboven genoemde Geheime Tuin op de Müllerpier. Het betrokken architectenbureau stelde tien basisuitgangspunten op voor een succesvol (school)speelplein. De eerste twee uitgangspunten benadrukken het fundamentele belang van participatie en beheer en organisatie.²²⁸

Internationaal: buitenruimte en verkeersveiligheid

Een van de oplossingen in bestaande steden is het (achteraf, tijdelijk) verkeerssluw maken van de openbare ruimte bij de school. De straat waar de school aan ligt kan tijdens haal- en brengmomenten worden afgezet. Kinderen en hun begeleiders lopen dan veilig naar de school. Tijdelijk is de straat dan niet voor ander verkeer toegankelijk. In meerdere grote steden wordt dat wel uitgevoerd, ook in Nederland. Een veiliger, permanente oplossing is de straat verkeerssluw in te richten. Bij de Guldberg Skole in Kopenhagen (Denemarken) zijn de buitenruimte en een deel van de straat ingericht met speelelementen. Het voordeel daarvan is dat tegelijk attractieve speelplekken voor de buurt ontstaan. Het project is ontstaan als een initiatief van de school, samen met ouders en omwonenden. Voor het ontwerp is gebruik gemaakt van wat wel het

‘omkeer principe’ wordt genoemd. Doordat de omgeving veiliger is ingericht is een hek niet nodig. Bovendien is het een goed voorbeeld van leeftijddoorbekend bewegen.

Het is een plek geworden voor alle leeftijden. **Project:**

Guldberg Skole, Kopenhagen, Denemarken.²²⁹

Veiligheid kan ook worden vergroot door woonbebouwing en schoolterrein (visueel) op elkaar af te stemmen.

De ‘ogen’ van de bewoners zijn dan een controlemiddel voor gedrag van kinderen en jeugd buiten schooltijden.

Door het ontwerp van woningen, het ontwerp van de school en de buitenruimte als een samenhangend geheel te zien, kan de veiligheid van de openbare ruimte worden vergroot. Door het zicht op de straat ontstaat sociale controle. Overigens wordt ook het dak van gebouwen als openbare ruimte gezien, door een aansluitende vormgeving. **Project: Europaschool, Kopenhagen.**²³⁰

Kansen

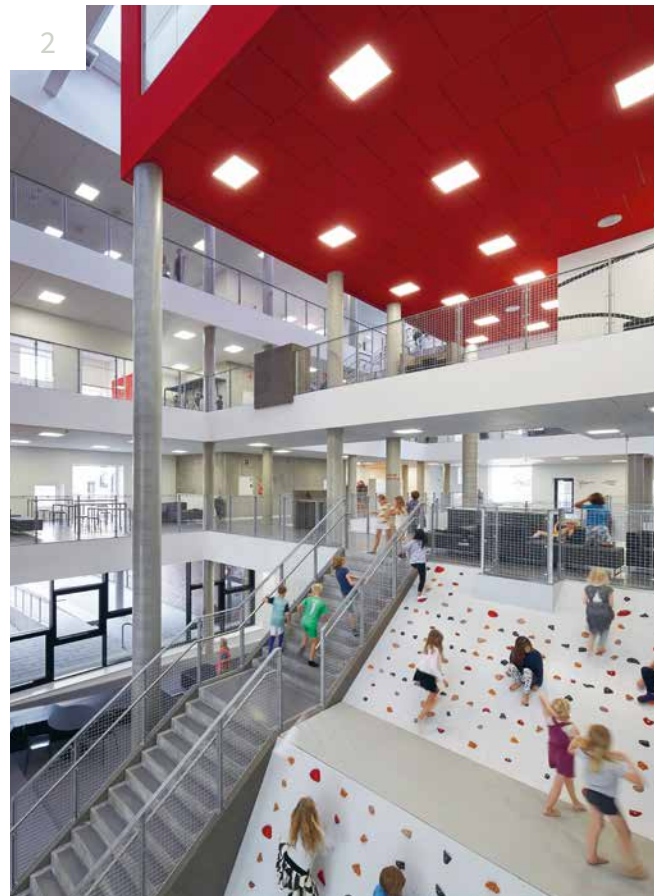
Onderwijs

Als we de nationale en internationale trends relateren aan de Rotterdamse context, kunnen we de daar de volgende aanbevelingen uit afleiden:

- Elk gebouw is niet alleen een plek om te leren, maar ook om te leven (individueel onderwijs, spelen, opvang).
- Elk gebouw is een gezond gebouw (ventilatie, voeding, bewegen, welbevinden).
- Elk gebouw is een duurzaam gebouw (energiebalans, sociaal duurzaam).
- Elk gebouw heeft een uitstraling die past bij de visie van de stakeholders (architectonische kwaliteit, afzonderlijke identiteit, monumenten).
- Elk gebouw is open naar de wijk (transparant, na-schooltijd) en is toegankelijk voor iedereen (inclusief onderwijs).
- Elk gebouw sluit aan op de lokale context: verweven met specifieke verdichting (binnenstad, stadswijken, uitbreidingswijken en kleine kernen).

ONDERWIJS EN OPVANG INTERNATIONAAL

- 1. Skovbakkeskolen, comprehensive school, Odder (Aarhus), Denemarken, 2018. Cebra architecture**
Deze bewegingsschool in Denemarken heeft een ruim buitenterrein. Door het wandelpad langs het gebouw komen buurtbewoners in contact met het (gezonde) schoolleven. (foto: Adam Mørk)
- 2. Frederiksbjerg school, Aarhus, Denemarken, 2016. Henning Larsen/ GPP architects**
Een van de eerste bewegingsscholen in Denemarken, waar bewegen onderdeel is van het onderwijsproces. Kinderen kunnen kiezen tussen de trap en klimmuur. (foto: Hufton + Crow)
- 3. Bildungscampus Sonnwendvierte, Wenen, 2014. PPAG architects**
Op de Duitse *Ganztagsschule* zijn het lesprogramma en de uren ontspanning verdeeld over de hele dag. Een stap verder gaat de school die het hele jaar open is, zoals deze school in Wenen. De vormende waarde van de school, de *Bildung*, is dan relatief zeer groot. (foto: Hertha Hurnaus)
- 4. Grundschule Welsberg, Italië. Klaus Hellweger**
Door de ruime werkruimtes, waarin instructieruimte en uitwijkruimte in elkaar overlopen, is deze school relatief geschikt voor inclusief onderwijs. (foto: Waltraud Indrist)
- 5. Guldberg Skole, Kopenhagen, Denemarken. Nord architects**
Op initiatief van de school, ouders en omwonenden zijn de buitenruimte en straatruimte heringericht. Door het verkeersluwe ontwerp en de attractieve inrichting is de mogelijkheid tot spel en bewegen vergroot, overigens voor alle leeftijden. (foto: Veldacademie)

ONDERWIJS EN OPVANG **NATIONAAL**

- 1. Integraal Kindcentrum Ter Aar, 2019 – 2021. De Zwarte Hond**
Een integraal kindcentrum gecombineerd met bibliotheek, centrum voor jeugd en gezin, kinderopvang en een sporthal. (foto: ScagliolaBrakkee fotografie)
- 2. Integraal Kindcentrum De Vijf Sterren, Amsterdam, 2015. Geurst & Schulze architecten**
Het IKC biedt niet alleen ontmoetingsruimte aan schoolkinderen maar ook aan buurtbewoners. (foto: Veldacademie)
- 3. MFA Onderdak, Biggekerke, 2019. NOAHH | Netwerk Oriented Architecture**
Door samenwerking bleven basisschool en dorps huis in het dorp als voorziening behouden. (foto: Marcel Kentin)
- 4. Lumion, Amsterdam, 2019. Atelier PRO architecten**
De school voor voortgezet onderwijs bezit door hergebruik over diverse ruimtes met karakter. (foto: Jan Paul Mioulet, Mioulet Fotografie/DAPh)
- 5. IKC Twijn, 2021. Topos**
In IKC De Twijn, een van de eerste beweegscholen in Nederland, zijn tal van beweegaanleidingen die extra bewegen stimuleren. (foto: Kees Rutten)
- 6. De Geheime Tuin, Basisschool De Müllerpier, Rotterdam, 2007. Bekkering Adams Architecten**
De buitenruimte naast de basisschool is zo ingericht dat deze ook door het kinderdagverblijf en de buurtbewoners voor spel kan worden benut. (foto: DigiDaan)
- 7. Bewegepark 't Uilennest en schoolplein IKC Dassenburcht, Padbroek/Cuijk, 2017. Voorelkaarkrijgen, Ingrid Langenhoff**
Door dubbelgebruik is de veiligheid in het park vergroot en beschikt de school over extra groene speelruimte. (foto: Ingrid Langenhoff)

HOOFDSTUK 3

**BETEKENIS VAN TRENDS
VOOR ROTTERDAM**

In het voorgaande zijn bij de diverse groepen maatschappelijk vastgoed aanknopingspunten voor de Rotterdamse context geschetst. Als we nu, tot slot, die mogelijkheden op een rij zetten, welke thema's komen dan vooral naar voren?

In het voorgaande zijn bij de diverse groepen maatschappelijk vastgoed aanknopingspunten voor de Rotterdamse context geschetst. Als we nu, tot slot, die mogelijkheden op een rij zetten, welke thema's komen dan vooral naar voren?

Inpassing in de groeiende stad

Bij alle vijf thema's speelt het vraagstuk van de groei van de stad. In dat kader is de evenwichtige spreiding van voorzieningen en het reserveren van ruimte als ambitie steeds benoemd, maar wordt nog weinig aandacht besteed aan de specifieke situaties in Rotterdamse gebieden. Niet alleen de stedenbouwkundige setting is relevant maar ook de hoeveelheid en het type vastgoed dat de gemeente in bezit heeft kan kansen bieden.

In de internationale voorbeelden is veel inspiratie voor mogelijkheden tot inpassing in de bestaande stad te vinden. In een dichtbebouwde binnenstad zijn andere oplossingen mogelijk en gevraagd dan in naoorlogse woonwijken en wijken uit de jaren zeventig en tachtig. Deze zullen per locatie verschillend zijn; het is altijd maatwerk.

De voorbeelden laten zien dat er diverse manieren zijn om (bestaande) gebouwen op de specifieke vraag van het gebied af te stemmen of flexibel te ontwerpen. Er zijn voorbeelden waarbij verschillende functies onder één dak zijn gecombineerd en gebouwen waar aanvullende functies zich zelfs op het dak bevinden of in een zone aan de gevel. De mogelijkheid tot stapeling van bouwlagen of de combinatie met een ondergrondse uitbreiding biedt inspiratie voor beoogde verdichte stedelijke knooppunten met weinig ruimte.

Clustering van functies in afzonderlijke gebouwen kan een oplossing zijn voor gebieden met leegstaande of ver-

ouderde gebouwen die op zichzelf niet meer voldoen aan de vraag maar met elkaar een nieuw ensemble kunnen vormen door uitbreiding of verbinding via de openbare ruimte. Het campus-model waarin verschillende scholen en wijkorganisaties bij elkaar gegroepeerd zijn en in ieder geval als netwerk functioneren (maar wel afzonderlijke organisaties blijven), is een model dat in Duitsland en Oostenrijk in verschillende steden wordt ontwikkeld. In dat kader zijn voorbeelden interessant waarin de verbinding tussen de gebouwen door speel- of sportvoorzieningen wordt gelegd. Zo zou de gemeente Rotterdam kunnen onderzoeken of zij dicht bij elkaar staande schoolgebouwen kan opwaarderen door deze te moderniseren en te verbinden met een extra vleugel, bijgebouw of sportterrein. Op deze manier zouden ook private partijen kunnen mee investeren omdat functies gehuisvest kunnen worden in zelfstandige gebouwen die wel onderdeel zijn van het cluster en stedenbouwkundig en thematisch/functioneel verbonden zijn.

Bij het inpassen van sportvoorzieningen wordt een veelheid aan ontwerp oplossingen zichtbaar. Diverse combinaties passeren de revue, zoals sportzalen in combinatie met sociale woningbouw, in winkelpanden, in binnenterreinen van bouwblokken of op daken van parkeervoorzieningen. De gemeente zou kunnen onderzoeken of (gemeentelijke) parkeergarages deels geschikt kunnen worden gemaakt als sportvoorziening.

Ontwikkelen en ontmoeten – lichaam en geest

Onder de internationale voorbeelden zijn veel gebouwen te vinden waar functiemenging en verschillend gebruik door de dag heen georganiseerd zijn. In meerdere projecten valt op dat sociale voorzieningen worden gebruikt

om buurten te revitaliseren. In Frankrijk en Scandinavië zijn combinaties van cultuur, sport en bibliotheek vaak bedoeld om een nieuwe impuls aan een gebied te geven en lokale hechting en trots te bevorderen. Dat is ook terug te zien aan de bijzondere architectuur. In Londen zijn er scholen die in de avonduren (deels) als buurtcentrum en voor volwasseneneducatie gebruikt worden. Daardoor is het mogelijk om ouders meer te betrekken bij het onderwijs van hun kinderen en ze bijvoorbeeld digitale vaardigheden aan te reiken of taallessen te geven zodat kinderen thuis betere ondersteuning kunnen krijgen. Opvallend is ook de combinatie van bibliotheken met commerciële dagelijkse functies met het doel om andere gebruikersgroepen aan te trekken.

Het samenbrengen van een ontmoetingsfunctie met individuele ontplooiingskansen (ontwikkelen) in een gebouw wordt in meerdere typologieën gebruikt, zoals de koppeling van bibliotheek en school of de koppeling bibliotheek, cultuurgebouw en wijkcentra. Hoewel kostenbesparingen ook een rol hebben kunnen gespeeld is de gemeenschappelijke noemer dat de combinaties van functies toegevoegde waarde voor alle gebruikers moet opleveren. In Scandinavië is de verbinding van cultuur en bijeenkomstfunctie bijna standaard. De typologie van de bibliotheek zelf is in die landen uitgegroeid tot een breed georiënteerde ontmoetingsplaats met verschillende functies en thematische afdelingen.

Daarnaast is het samengaan van sport en cultuur een functiecombinatie die veel terug te vinden is. Gemeentelijke overheden zetten deze voorzieningen geregeld in om een gebied een nieuw impuls te geven en specifiek ook voor jongeren voorzieningen te creëren. Gymzalen of multifunctionele sportvelden liggen centraal tussen verschillende gebouwen en vormen zo een sport- en ontmoetingsplein tussen de gebouwen. Opvallend is ook het gebruik van meerderde vloerniveaus en de vloeiende verbinding met de buitenruimte. Bijvoorbeeld door het gebouw half in de grond te verdiepen en op het dak een park of sportvelden in de richten. Zichtlijnen naar binnen en buiten versterken ook de verbindingen. De gebouwen zelf mogen dynamisch en transparant zijn – zien bewegen doet bewegen.

Verduurzaming combineren met langetermijnvisie voor gebruik

Een ander terugkerend thema is de renovatie en verduurzaming van het gemeentelijke vastgoed. De energietransitie en klimaatopgave staan op de agenda, zo ook in Rotterdam. Afwegingen ten aanzien van renovatie en verduurzaming spelen bij alle vijf vormen van vastgoed een rol. De aanpassing van gebouwen aan nieuwe

energienormen, betere ventilatie, koeling en klimaatadaptatie, bijvoorbeeld door groene daken, is een van de grootste opgaves voor de komende jaren. Meerwaarde ontstaat door deze opgaves te verbinden aan een langetermijnvisie voor de gebruiksmogelijkheden van het gebouw.

Bij de renovatie van naoorlogse schoolgebouwen is in Duitsland en Oostenrijk bijvoorbeeld gekeken naar de verandering van onderwijsprocessen en pedagogische inzichten, zoals een verlengde schooldag, het leren in kleine groepen en de eisen die een inclusieve leeromgeving aan een gebouw stellen. Deze inzichten zijn meegenomen in een integrale renovatie van de gebouwen zodat deze niet alleen technisch aan nieuwe eisen voldoen maar ook ruimte bieden voor een andere onderwijs-praktijk. In de renovatie is dit vaak opgelost door bestaande gebouwen uit te breiden, bijvoorbeeld met een bijgebouw of extra vleugel. Nog onvoldoende duidelijk is of het meerwaarde kan opleveren door gebouwen uit dezelfde bouwperiode met een vergelijkbare structuur gezamenlijk te renoveren. Voor Rotterdam zou voor elke renovatie een integrale afweging gemaakt kunnen worden om het gebruik voor de lange termijn vanuit verschillende beleidsdoelen te beoordelen.

Conclusies

De meerwaarde van gemengd gebruik van gebouwen bestaat uit een gemeenschappelijk voordeel van verschillende type gebruik en gebruiker. Het doel is niet alleen maar een praktische bundeling van aanverwante functies of kostenbesparing.

Combinaties van sociale voorzieningen met commercieel gebruik zijn in aantal relatief in de minderheid. Een achterliggend streven om dit wel te doen is om de functies dichter of laagdrempeliger bij bepaalde types gebruiker te brengen (dus eigenlijk verheffing) en niet omdat het tijd of geld bespaart.

Gebouwen met meervoudig gebruik (na elkaar) en multifunctioneel gebruik (gelijktijdig meervoudig gebruik) bieden extra kansen, maar zijn ook complexer in gebruik. Gemengd gebruik beperkt zich niet tot een gebouw (alles onder een dak). Gemengd gebruik is ook mogelijk door gebouwen te clusteren en ze te verbinden door middel van gedeelde functies of een eenheid creërende inrichting van de openbare ruimte.

HOOFDSTUK 4 EINDNOTEN

1. Tennekes et al. 2017, 19
2. De maatschappelijke portefeuilles Concernhuisvesting en Parkeren zijn buiten beschouwing gelaten, hoewel onderdelen van de portefeuille Concernhuisvesting zoals burgerloketten soms ook in sociale voorzieningen te vinden zijn.
3. Gemeente Rotterdam (2021). Integraal Huisvestingsplan Onderwijs 2020-2023. Projecten en maatregelen; Concept Huisvestingsplannen overige portefeuilles d.d. november 2020.
4. Gemeente Rotterdam, Referentiewaarden maatschappelijke voorzieningen, www.rotterdam.nl/wonen-leven/referentiewaarden-mv/ Geraadpleegd 22 december 2020.
5. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur 2020.
6. Lengkerk and Specht 2021.
7. Karbaat, Maarel, van der, and Klauw, van der 2021.
8. Hoog, de 2012.
9. Glaeser, Kolko, and Saiz 2001.
10. Katz & Nowak, 2018.
11. Tornaghi and Knierbein 2015.
12. Boonstra and Claessens 2021.
13. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur 2020.
14. Vergelijk ook het rapport: Raad voor de leefomgeving en Infrastructuur 2020
15. Ter Avest 2015, p. 39-40
16. Zie voor een overzicht van wijkcentra in Rotterdam in 1986: Bulthuis 1986
17. In 2015 hebben studenten Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft samen met de Veldacademie onderzoek gedaan naar de typologie van sociale centra in Rotterdam, gebouwd tussen 1900-2015. Die bleek zeer divers. Broekhuizen 2016
18. Zie voor een bespreking van de term 'publieke ruimte': Grafe, 2014, p. 47 v.v.
19. Integraal huisvestingsplan Welzijn, Rotterdam 2021
20. Integraal huisvestingsplan Welzijn. Gemeente Rotterdam 2021
21. Gemeente Rotterdam 2021
22. De Zwart 2014
23. Gemeente Leiden en Woningcorporatie Ons Doel: zie publicatie 'Het Gebouw', www.venhoevencs.nl/news/booklet-het-gebouw/ geraadpleegd 7 april 2022
24. Broekhuizen 2016
25. Jaarboek architectuur in Nederland 2020-2021, p. 108-113
26. Nystrom 2006
27. Middelveld Koren 2002
28. Van Leent 2012, p. 141-143
29. Van Leent 2012, p. 144-147
30. Zie Van Schaik 2018
31. Bijvoorbeeld herbestemming Raadhuis Boskoop. www.bouwstenenvoorsociaal.nl, geraadpleegd 1 oktober 2021
32. ZieVan Leent 2012
33. Martovitskaya 2018-a, p. 53-55; zie ook de projectbeschrijving op www.herbestemming.nu, geraadpleegd 1 oktober 2021
34. Arbeek 2020-a, p. 40-43
35. Arbeek 2020-a, p. 130-133; 186-189; 200-203
36. Broekhuizen 2015, p. 246-247, 256-257; Arbeek 2020-a, p. 134-135
37. De Architect,
38. Coerant 2015, p. 12-17
39. Arbeek 2020-a, p. 186-189
40. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2005-2006, p. 58-61
41. Broekhuizen 2013
42. Pietsch 2015, p. 211 v.v.
43. Zie ook de ontwerpstudie naar lokale culture infrastructuur: Verschaffel 2013
44. Folkersma 2007
45. Grafe 2014, p. 171-174
46. Grafe 2014, p. 175, 180
47. Grafe 2014, p. 171, 176-177
48. Arpa Buisman 2007, p. 24-25
49. Arpa Buisman 2007, p. 66-73
50. Pietsch e.a 2018, p. 231-238
51. Martovitskaya 2018-b, p. 108-113
52. Platform 31 2018
53. Broekhuizen 2016, p. 27
54. Van Rijs e.a. 2013, p. 304-314; Buenen 2013; Architectuur in Nederland jaarboek 2013-2014, p. 132-135
55. Architectuur in Nederland jaarboek 2019-2020, p. 66-69
56. Website www.superuse-studios.com projectpagina Buitenplaats Brienoord. Geraadpleegd 15 januari 2022
57. Moeliker 2021
58. Platform 31 2018
59. Pietsch e.a. 2015, p. 249-251
60. Zie de interessante bundel: Franke 2015
61. Martovitskaya 2018-b, p. 88-93
62. Martovitskaya 2018-a, p. 54-55
63. Lushington 2019, p. 202-204
64. Martovitskaya 2018-b, p. 39, 230-231
65. Martovitskaya 2018-a, p. 39
66. Arpa Buisman 2007, p. 10-11
67. Martovitskaya 2018-b, p. 128-132
68. Martovitskaya 2018-b, p. 35-37
69. Deze groep is niet gelijk aan 'moeilijk plaatsbare' mensen, waarvoor het experiment Skaeve Husen is ontwikkeld. Zie: Planije & Tuynman 2015.
70. Gemeente Rotterdam, Integraal Huisvestingsplan Wonen met zorg, 2021

71. Projectdossier Nieuwe Energie Leiden op www.architectuur.nl geraadpleegd 23 november 2021; Architectuurboek Vlaanderen nr 14, p. 242-247
72. Platform 31, 2015
73. Rooyakkers 2021
74. Koopman & De Vreede 2017
75. Rooyakkers 2021
76. Redactie 2018
77. Planije & Tuynman 2015, p. 65-70
78. Van der Heijden 2016, p. 43
79. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2012-2013, p. 58-61
80. Drift, Project Bouwdepot, gepresenteerd op de Dutch Design Week 2021.
81. Crimson red. 2019, p. 324
82. Crimson red. 2019, p. 324
83. Sociaal Creatieve Raad 2021
84. De Jonge 2021, p. 32-37; zie ook 'woontuinen' Stimuleringsfonds films op Vimeo 2021
85. Openbare bibliotheken beschikken over een nationaal netwerk, gecoördineerd door de KB. Zie: www.bibliotheeknetwerk.nl
86. Zie voor innovaties bij openbare bibliotheken: Nicholson 2017, p. 11 v.v.
87. Goulding 2016, p. 4
88. Wong 2019, p. 12
89. Kamerstuk 33846 wso 2014
90. Themadossier: 'Gedeelde huisvesting', www.bibliotheekinzicht.nl, geraadpleegd 12 juli 2021
91. Themadossier: 'Gedeelde huisvesting', www.bibliotheekinzicht.nl, geraadpleegd 12 juli 2021
92. Rotterdam IHP, 2021
93. Locaties Bibliotheek Rotterdam www.bibliotheek.rotterdam.nl/locaties geraadpleegd 7 april 2022
94. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2020-2021, p. 108-113
95. Specht & Zwaard 2015
96. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2013-2014, p. 136-141
97. Kegge 2014, p. 79-80
98. Sternheim & Bruijnzeels, 2021, p. 168-173
99. Projectdossier 'Bibliotheek Deventer' Bierman Henket architecten, www.biermanhenket.nl/nl/projecten/bibliotheek-deventer, geraadpleegd 7 april 2022
100. Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 64-67
101. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2020-2021, p. 74-79
102. Projectdossier website De Zwarte Hond, geraadpleegd 30 november 2021
103. Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 110-115
104. Speech 2018, p. 41; Wong & Lushington 2018, p. 13
105. Van Leent 2012, p. 121-123
106. Geciteerd in: Van Leent 2012, p. 122
107. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2014-2015, p. 102-104
108. De Boer 2012, p. 116-122
109. Ontwerpers: Civic, Braakma en Roos Architectenbureau, Inside Outside en Mecanoo. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2018-2019, p. 24-29; Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 24-33
110. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2019-2020, p. 52-57; Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 34-41
111. Martovitskaya 2018-a, p. 47-49
112. Arpa & Buisman 2007, p. 110-119; Lushington 2018, p. 184-186
113. Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 116-127
114. Martovitskaya 2018-a, p. 39
115. Lushington 2018, p. 174-176
116. Martovitskaya 2018-a, pp. 45-47; Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 154-163
117. Projectdocumentatie www.dearchitect.nl/projecten/ geraadpleegd 7 december 2021
118. Pit 2020
119. Zie ook het initiatief 'de bibliotheek op school' een breedgedragen landelijk project: www.debibliotheekopschool.nl geraadpleegd 7 december 2021
120. Visser 2021, p. 28-31; Arbeek 2020-a, p. 229-231
121. Arbeek 2020-a, p. 179-181
122. Redactie Schoolfaciliteiten 2016
123. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2016-2017, p. 86-89
124. Houben 2015, pp. 197-245; Sternheim & Bruijnzeels 2021, p. 92-95
125. Lushington 2018, pp. 178-181.
126. Verweij Machiels 2007, p. 7
127. Zie voor maatschappelijke waardecreatie bijvoorbeeld: Waardenburg 2019
128. Verweij Machiels 2007
129. Zwart 2014
130. Verweij Machiels 2007, p. 74-75
131. Waardenburg 2019, p. 153-154
132. Verweij Machiels 2007, p. 7
133. Gymzalen en gymnastieklokalen worden niet tot sport en recreatie gerekend: in het gemeentelijk beleid vallen ze onder onderwijs. Gymzalen zijn ruimtes waarin bewegingsonderwijs in schoolverband plaats vindt.
134. Gemeente Rotterdam 2021
135. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2015-2016, p. 10-13
136. Projectdossier website Kraaijvanger Architects. www.kraaijvanger.nl. Geraadpleegd 30 november 2021
137. Broekhuizen 2016, p. 40-43
138. Wopereis 2018; Architectuur in Nederland. Jaarboek 2018-2019, p. 84-87
139. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2015-2016, p. 46-49
140. Motie van Rudmer Heerema en Michiel van Nispen, aangenomen door de Tweede Kamer in 2020
141. Ruikes Schadenberg & Hoekman 2022
142. Verweij Machiels 2007, p. 7
143. Projectdossier Marlies Rohmer architects and urbanists, www.rohmer.nl, geraadpleegd 15 maart 2022
144. Kupers 2009
145. Verweij Machiels 2007, p. 13
146. Stadskrant van Rotterdam, 11 december 2019
147. Redactie Schooldomein 2020
148. Liefoghe 2020, p. 165-166
149. Martovitskaya 2018-a, p. 48-49
150. Uje 2017, p. 176-183

151. Höppner 2019
152. Martovitskaya 2018-a, p. 49
153. Per & Mozas 2017, p. 18-21; Hofmeister 2019, p. 5
154. Martovitskaya 2018-a, p. 37
155. Hofmeister 2019, p. 28-39
156. Hofmeister 2019, p. 40-49.
157. Hakvoort 2020, p. 194-195
158. 'Samen sterker in de wijk. Een inclusieve buurt voor jong en oud in Nijmegen', Dutch Design week, 2021
159. Website www.sportengemeenten.nl Geraadpleegd 1 oktober 2021
160. Broekhuizen 2015, p. 136-137
161. Verweij Machiels 2007, p. 64-65
162. www.dezeen.com geraadpleegd 13 april 2017
163. Uje 2017, p. 198-202
164. Per & Mozas 2017, p. 44-49
165. Digitale editie van Detail. www.detail.de/artikel/sport-verbind-et-stadion-vogesen-von-met-architects/ geraadpleegd 25 maart 2021
166. Zie bijvoorbeeld Broekhuizen 2015; Arbeek 2020-a; Visser 2021
167. Voor participatie: Chiles 2015, p. 108-128;
168. Gemeente Amsterdam 2017
169. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2014-2015, p. 40-43
170. Arbeek 2020-b
171. Arbeek 2019-b
172. Arbeek 2019-c
173. Arbeek 2020-a, p. 245-257
174. Bureau Bos 2019
175. Arbeek 2019-d
176. Arbeek 2019-e
177. Kupers 2020
178. Broekhuizen & Verstegen 2008, p. 112-113
179. Zie voor de Ganztagschule: <https://www.recht-auf-ganztag.de/gb/formen-der-ganztagsbetreuung-196582> geraadpleegd 18 april 2023
180. Bijvoorbeeld Eckmann 2017, p. 42-44
181. Kramer 2019, p. 44-47
182. Million 2019
183. Eckmann 2017, p. 374-376.
184. Eckmann 2017, p. 366-367
185. Zie voor aanwijzingen voor het slim delen van schoolinfrastructuur: De Verenigde Verenigingen 2018
186. Kramer 2019, p. 16-18
187. Synghel 2010, p. 46-51; Tondeur 2019, p. 54-56
188. Eckmann 2017, p. 59-60
189. Wessely 2018, p. 75;
190. Zie ook het deel over sportaccommodaties in deze publicatie.
191. Motie van Rudmer Heerema en Michiel van Nispen, aangenomen door de Tweede Kamer in 2020
192. Pieters 2012
193. Arbeek 2021
194. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2020-2021, p. 126-129
195. Wessely 2018; Hofmeister 2020, p. 196-207
196. Cebra 2018
197. Zie voor de ondersteuningsprogramma's de website van Ruimte OK: www.ruimte-ok.nl/ventilatie, geraadpleegd 31 maart 2022
198. Mol Broekhuizen 2015, p. 22-23
199. Arbeek 2019-f
200. Architectuur in Nederland. Jaarboek 2019-2020, p. 82-85
201. Österreicher 2015; Auer 2017
202. Een Duitse onderzoeksgroep onderzocht 10 gebouwen, gebouwd tussen 1898-2015, waaronder drie gebouwen uit de jaren zeventig. Auer 2017, p. 138-174
203. Broekhuizen 2007, p. 37-44
204. Auer 2017, p. 114-123
205. Dudek 2007, p. 200-201
206. Meuser 2020, p. 126-131
207. Projectdossier website www.herbestemming.nu geraadpleegd 7 december 2021
208. Arbeek 2020-a, p. 495-497
209. Groenendijk 2016
210. Lans 2020
211. Zie voor passend onderwijs in Nederland: Fuchs 2012
212. Echmann 2017, p. 53
213. Veen en Steenhoven 2021-a en b
214. Website www.naarinclusieveronderwijs.nl geraadpleegd 2 juni 2021
215. Projectdossier op website www.no-label.info geraadpleegd 4 februari 2022
216. Meuser 2020, p. 88-93
217. Eckmann 2017, p. 22-23, 50-52
218. Eckmann 2017, p. 53
219. Bekkering Adams e.a. 2008
220. Dieben 2012
221. 'Plein kan groener en gezonder', website Bouwstenen voor sociaal, www.bouwstenen.nl geraadpleegd 22 maart 2022
222. Seghers 2012
223. Bekkering Adams 2006, p. 10-14
224. Fernandez Per 2018
225. Arbeek 2020-a, p. 70-73
226. Bouw & Karsten 2004
227. Karsten e.a. 2006
228. Bekkering Adams 2006, p. 7-9
229. Höppner 2019
230. Höppner 2019

HOOFDSTUK 5 BRONNEN EN LITERATUUR

Gemeente Rotterdam, *Integraal Huisvestingsplan Rotterdam (IHP)*, geraadpleegd 11 januari 2021

Literatuur hoofdstuk 1

- Boonstra, Beitske, and Sophie Claessens. 2021. *Maatschappelijke Coalities in Coronatijd. Van Spontaan Initiatief Naar Duurzaam Samenwerkingsverband*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, Erasmus Universiteit, ZonMW.
- Gemeente Rotterdam. 2019. 'Rotterdam Architectuurstad. Met Ontwerpkracht Bouwen Aan Rotterdam.'
- Glaeser, Edward L. 2012. *Triumph of the City*. Penguin Books.
- Glaeser, Edward L., Jed Kolko, and Albert Saiz. 2001. 'Consumer City'. *Journal of Economic Geography* 1(1): 27-50.
- Hoog, de, Maurits. 2012. *De Hollandse Metropool. Ontwerpen Aan de Kwaliteit van Interactiemilieus*. Bussum: Uitgeverij Thoth.
- 'How a Dying City Transformed into One of the Wealthiest in the World'. *The New Localism*. <https://www.thenewlocalism.com/research/how-a-dying-city-transformed-into-one-of-the-wealthiest-in-the-world/> geraadpleegd February 25, 2021.
- Karbaat, Astrid, Marlies Maarel, van der, and Josephine Klauw, van der. 2021. *Stenen En Genen. Wat Maakt Rotterdam Tot Rotterdam? Visie Op Bouwhistorisch Erfgoed*. Gemeente Rotterdam, Stadsontwikkeling.
- Klinenberg, Eric. 2018. *Palaces for the People How Social Infrastructure Can Help Fight Inequality, Polarization, and the Decline of Civic Right*. New York: Crown Publishing Group.
- ktv_sstadler. 'Bildungscampus-Standorte in Wien bis 2023 - Wiener Campusmodell'. <https://www.wien.gv.at/bildung/schulen/schulbau/campus/index.html> (March 30, 2021).
- Lengkeek, Arie, and Maurice Specht. 2021. 'Woekerruimte. Maatschappelijk Vastgoed En Het Recht Op de Stad'.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. 2020. *Toegang Tot de Stad: Hoe Publieke Voorzieningen, Wonen En Vervoer de Sleutel Voor Burgers Vormen*. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Tennekes, Joost et al. 2017. *Maatschappelijk Vastgoed in Verandering*. Den Haag: PBL.
- Tornaghi, C, and Sabine Knierbein, eds. 2015. *Public Space and Relational Perspectives*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315750729>.

Literatuur hoofdstuk 2

- Arbeek, S. (2019-a): 'Kindcentrum Helen Parkhurst versterkt de buurt', in: *Schooldomein*, december 2019, p. 47-49.
- Arbeek, S. (2019-b): 'Onderwijs op weg in Zeeuws-Vlaanderen', in: *Schooldomein*, januari 2019, p. 12-14.
- Arbeek, S. (2019-c): 'De Spil Nieuwleusen als spil van de gemeenschap', in: *Schooldomein*, maart 2019, p. 48-50.

- Arbeek, S. (2019-d): 'Het proces naar een gebouw dat past', in: *Schooldomein*, juli 2019, p. 24-26.
- Arbeek, S. (2019-e): 'Bewoners omarmen Brede School Het Liesveld', in: *Schooldomein*, december 2019, p. 28-30.
- Arbeek, S. (2019-f): 'Muwi-school transformeert tot IKC De Schakel', in: *Schooldomein*, oktober 2019.
- Arbeek, S. red. (2020-a): *Samen werken aan de scholen van morgen. Inspiratieboek 2015-2020*, Amsterdam Schooldomein.
- Arbeek, S. (2020-b): 'Ontmoeten, leren en sporten komen samen in Campus Damwald', in: *Schooldomein*, december 2020, p. 41-43.
- Arbeek, S. (2021): 'IKC De Twijn vol beweegaanleidingen', in: *Schooldomein*, mei 2021, p. 51-53.
- Arpa, J. Buisman, Fl.K., ed. (2007). *A+t, Civilities #1: Conventions that regulate community life*, spring 2007, issue 29.
- Auer, Th. e.a. (2017). *Zukunftsfähiger Schulbau. 12 Schulen im Vergleich. Deutsche Bundesstiftung Umwelt. Bauband 2*, Munich Edition Detail.
- Avest, D. ter (2015): *Betekenisvolle ontmoetingsplekken. Nieuwe strategieën en hernieuwde tactieken*, Rotterdam september 2015.
- Bekkering J., & Adams, M. e.a. (2008): *Public Playground. Randvoorwaarden voor een goed (school)speelplein, Lay-out nr. 05*, Rotterdam Stimuleringsfonds voor Architectuur.
- Bouw, C. & Karsten, L. (2004): *Stadskinderen. Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte*, Aksant.
- Broekhuizen, D. red. (2007). *School gemaakt. Ontwerp en achtergronden van brede scholen in Rotterdam*, Nationaal Onderwijsmuseum /Air Foundation.
- Broekhuizen, D. (2013): 'Sociale centra voor een veranderend land. Nieuwe netwerken bij herbestemming', in: A. Blom red., *Atlas van de Wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam nai010 uitgevers, p. 63-68.
- Broekhuizen, D. red. e.a. (2015): *Scholenbouwatlas. Verbouwen als nieuwe opgave voor basisscholen en kindcentra*, Rotterdam nai010 publishers.
- Broekhuizen, D. (2016). 'Het nieuwe ontmoeten. Clustering van ontmoetingsplekken en onderwijs', in: *de Architect*, maart 2016, p. 24-29, 30-43.
- Broekhuizen, D. & Verstegen T. (red.) (2008): *Een traditie van verandering. De architectuur van het hedendaagse schoolgebouw*, Rotterdam/Amsterdam Nai uitgevers Staro
- Broto, C. red. (2014). *Schools. Innovation and Design*, Barcelona.
- Bulthuis, P., e.a. (1986). *Even uit de anonimiteit. 15 jaar Raad voor de gemeentelijke wijkaccommodaties*, Rotterdam.
- Bureau Bos (2019): 'Samen meer onderwijsbeleving creëren in Zierikzee', in: *Schooldomein*, maart 2019, p. 26-27.
- Cebra (2018). 'Comprehensive school in Odder', in: *Detail. Zeitschrift für Architektur und Baudetail*, 2018, nr. 9, pp. 34-37.
- Chiles, Pr. red., (2015). *Building Schools. Key Issues for Contemporary Design*, Basel.
- Coerant, R.J. (2015): *Een brede aanpak. De bedde school als welzijnsvoorziening in een achterstandsbuurt*, Delft University of Technology, ongepubliceerde scriptie.
- Crimson Historians and Urbanists red. (2019). *City of Comings and Goings*, Rotterdam nai010 publishers.

- Custers, G. (2021): *De herverdeelde stad. Veranderingen in de bevolkingssamenstelling van Rotterdam-Zuid*, Rotterdam, Erasmus Universiteit.
- Dieben, Th. (2012), 'Sterren College Haarlem. Mecanoo', in: *de Architect*, mei 2012, p. 72-76
- Dudek, Mark (2007). 'Special Schools', in: M. Dudek (ed.), *Schools and Kindergartens. A Design Manual*, Basel, Boston, Berlin, p. 89.
- Eckmann, C., ed. a.o. (2017). *Schulen Planen und Bauen 2.0. Grundlagen, Prozesse, Projekte*, Berlin, Montag Stiftungen.
- Feld72 architecten (2011). 'Elementary School in Terenten (Italy)', in: *AV Monografias/AV Monographs*, nr. 152. Global School, p. 28-33.
- Fernandez Per, A. ed. e.a. (2018): 'Activators. Public Space strategies', in: *A+T Magazine*, nr. 51.
- Franke, S. e.a. (2015). *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*, Amsterdam Trancity/Valiz.
- Gemeente Amsterdam (2017): *Amsterdamse referentienorm voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen*, Amsterdam november 2017 (conceptversie 3).
- Gemeente Rotterdam (2020): *Studie naar de haalbaarheid van een cultuurcampus op Zuid*, Rotterdam maart 2020.
- Goetsch, Chr. (2009). 'Better and More Equitable School Design. Neighbourhood Development and School Reform in Hamburg', in: O. Bartels red. e.a., *Metropole: Bilden. Metropolis: Education. IBA Hamburg 3*, Hamburg, Berlijn, p. 106-111.
- Goulding, A. (2016). *Public Libraries in the 21st Century. Defining services and debating the future*, Abingdon / New York, Routledge 2006 (2016).
- Graaff, P. red. (2016). *Wonen zonder zorg(en). Van zorg met verblijf naar wonen met of zonder zorg*, Rotterdam Veldacademie.
- Grafe, Chr. (2014). *People's Palaces. Architecture, culture and democracy in post-war Western Europe*, Amsterdam, Architectura & Natura publishers.
- Grafe, Chr. (2018). 'Gemeentelijke basisschool, Berlaar. Bovenbouw architectuur', in: Gaigny, Sofie de, red., *Dit is een mosterdfabriek. Architectuurboek Vlaanderen nr. 13*, Antwerpen Vlaams Architectuurinstituut, p. 112-119.
- Grafe, Chr. red. (2014). *Architectuur middenin. Architectuurboek Vlaanderen nr. 11*, Antwerpen Vlaams Architectuurinstituut.
- Groenendijk, P. (2016): 'Rudolf Steiner College in Rotterdam door Arconiko architecten', in: *de Architect*, maart 2016, p. 60-67.
- Haan, M. de (2020): 'De bibliotheek heeft nieuwe plannen', in: *NRC-Handelsblad*, 10/11 oktober 2020, p. R3, Rotterdam-editie.
- Hakvoort, L. (2020): 'How to stimulate healthy behavior?', in: *Amsterdam Urban Design. Work in Progress 2020*, Amsterdam p. 194-195.
- Hausmann, Fr. (2018). 'How Contemporary is the Classroom?', in: *Detail. Zeitschrift für Architektur und Baudetail*, 2018, nr. 9, p. 24-29.
- Heijden, H. van der (2016): 'De eclectische stad', in: *de Architect*, september 2016, p. 38-44
- Heylighen, A. (2006). 'Lessen in scholenbouw', in: Neuckermans, Herman et. al., *Onderzoek recente schoolgebouwen in Europa: en stand van zaken. Uitreksel onderzoeksrapport*, KU Leuven, september, p. 1-19.
- Hofmeister, S. (2019). *Sports Facilities. Leisure and Movement in Urban Space*, Munich Detail.
- Hofmeister, S. (2020). *School Buildings. Spaces for Learning and the Community*, Munich Detail.

- Hofmeister, S. red. (2018). *Detail. Schulen / Schools*, 2018, nr. 9.
- Höppner, R. (2019). *Presentation Copenhagen*, Rotterdam Veldacademie (intern verslag)
- Houben, Fr. (2015). *Mecanoo architecten. People, place, purpose*, Londen Artifice.
- Ivanic, M. & Kuhar, Sp. (2008). *Contemporary School Architecture in Slovenia, 1991-2007*, Wien / New York.
- Jager, Fr.P., red. (2010). *Old and New. Design Manual for Revitalizing Existing Buildings*, Basel.
- Jonge, W. de e.a. (2021): *Meer dan een dak boven je hoofd. Nieuwe woonconcepten voor dak- en thuisloze jongeren*, Rotterdam, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.
- Kalben, Th. von (2009). 'The Gateway to the World Educational Centre. New Educational Spaces for the Elbe Islands', in: O. Bartels red. e.a., *Metropole: Bilden. Metropolis: Education. IBA Hamburg 3*, Hamburg, Berlijn, p. 138-147.
- Kamerstuk Tweede Kamer der Staten Generaal (2014): *Kamerstuk 33846 nr. 3, Vaststelling van een geactualiseerd stelsel van openbare bibliotheekvoorzieningen (Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen)*, Den Haag 21 januari 2014.
- Karsten, L, Reijndorp, A. & Zwaard, J. van der (2006): *Stadsmensen. Levenswijze en woonambities van stedelijke middengroepen*, Amsterdam Het Spinhuis .
- Kegge, B. (2014): 'Het Eemhuis Amersfoort. Cultuur aan het nieuwe Eemplein', in: *de Architect*, september 2014, p. 78-87.
- Kooij, E. van der, red. (2019). *Amsterdam Urban Design. Work in Progress 2020*, Gemeente Amsterdam, Department of Planning and Sustainability.
- Koopman, E. en Vreede, J. de (2017): 'Zorgzaam wonen: Iedereen kan iets bijdragen', in: *Aedes Magazine*, 2017, p. 36-43.
- Kramer, S. (2010). *Schools. Educational Spaces*, Braun publishers.
- Kramer, S. (2019). *Building to Educate. School Architecture and Design*, Braun publishers.
- Kupers, Th. (2009). 'Een brede school ontwerpen', in: J. Koole e.a. *De Wereld op Zuid. Bouwen aan een brede school*, Heijningen Jap Sam books, p. 118-127.
- Kupers, Th. (2020): 'Scholen campus Arnhem', in: *Schooldomein*, maart 2020, p. 17.
- Kurz, D. & Wakefield, A. red. (2004). *Schulhausbau Der Stand der Dinge. Der Schweizer Beitrag im internationalen Kontext*, Basel, Boston, Berlin.
- Kurz, D., (2015). 'Entwicklungen im Schulbau', in: R. Honig, I. Nashed red., *Grundrissfibel Schulbauten. 30 Architekturwettbewerbe in der Schweiz 2001-2015*, Zürich, p. 8-19.
- Lans, J. van der (2020): 'Canon Special Onderwijs', website: www.onderwijsmuseum.nl geraadpleegd 4 februari 2022.
- Leent, M. van (2012). *Publiek vastgoed. Analyses, concepten, voorbeelden*, Trancity/Valiz.
- Liefooghe, M. (2020): 'Re: Refereren in (post)wederopbouwland', in: S. de Caigny (red.), *Architectuurboek Vlaanderen nr 14. Wanneer attitudes vorm krijgen*, Antwerpen Vlaams Architectuur instituut p. 161-168.
- Lushington, N., e.a. (2019). *Entwurfsatlas Bibliotheken*, Basel Birkhäuser.
- Martovitskaya, A. (2018-a): 'We must meet. But where?', in: *Speech: Community Center*, nr. 21, p. 26-55.
- Martovitskaya, A., red. (2018-b). *Speech: Community Center*, nr 21.
- Merrick, J. (2015). 'Sum of Parts. Winner Hayhurst and Co', in: *Architectural Review. School*, oktober, p. 49-57.

- Meulen, T. van der (2021): *Vervangingsinvesteringen. Bestuursopdracht*, Gemeente Rotterdam 26 maart 2021.
- Meuser, N., red. (2014). *School Buildings. Construction and Design Manual*, Berlin.
- Meuser, N., red. (2020). *Childcare Facilities. Construction and Design Manual*, Dom Publishers.
- Million, A., e.a. (2019). *Gebaute Bildungslandschaften. Verflechtungen zwischen Pädagogik und Stadtplanung*, Jovis.
- Moeliker, S. (2021): 'Wijkpaleis is straks ook van de buurtbewoners', in: *NRC-Handelsblad*, 13/14 november 2021, p. R4-R5 (Rotterdam-bijlage).
- Mol, A. & Broekhuizen, D. (2015). 'Spieken mag. Kansen en belemmeringen in wet- en regelgeving bij scholenbouw', in: D. Broekhuizen red. *Scholenbouwatlas. Verbouwen als nieuwe opgave voor basisscholen en kindcentra*, Rotterdam nai010 publishers, p. 21-25.
- Nicholson, K. (2017). *Innovation in Public Libraries. Learning from international library practice*, Cambridge / Kidlington Elsevier.
- Nystrom, L. ed. (2006): 'Neighbourhood Centres in Europe: Yesterday, Today and Tomorrow', in: *Built Environment*, vol. 32, nr. 1, p. 5-11
- Österreicher, D. (2015). *Sanierung im Schulbau. Untersuchung von energieoptimierten Sanierungskonzepten in Verbindung mit neuen Raumanforderungen in bestehenden Schulbauten*, Technische Universität Wien (dissertation).
- Per, A.F. & Mozas J. red. (2017). *A+t, Complex Buildings. Generators, Linkers, Mixers and Storytellers*, issue 48.
- Pieters, E. (2012): 'Kinder-campus de Vuurvogel, Tilburg', in: *de Architect*, mei 2012, p. 67-70.
- Pietsch, S. & Muller, A. e.a. red. (2015): *Walls that teach. On the Architecture of Youth Centres*, Heijningen Jap Sam Books.
- Pietsch, S., Schreurs, E., Mandias, S. & Broekhuizen, D., (2018): *The New Craft School*, Heijningen Jap Sam Books.
- Planije, M. & Tuynman M. (2015). *De opvang bekeken. De maatschappelijke opvang in Hilversum: aard en omvang van de doelgroep en het ondersteuningsaanbod*, Utrecht Trimbos Instituut.
- Platform 31 (2015): 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsstraat', in: *Nieuwsbericht Platform 31*, www.platform 31. Geraadpleegd 17 december 2015.
- Platform 31 (2018): *Leefbaarheid na de Woningwet. Een verkenning na drie jaar*, Den Haag
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2020). *Toegang Tot de Stad: Hoe Publieke Voorzieningen, Wonen En Vervoer de Sleutel Voor Burgers Vormen*. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Redactie (2002-2022), *Architectuur in Nederland jaarboek* [edities 2002-2022], Rotterdam NAI publishers.
- Redactie (2016): 'Dubbel gebruik ruimtes gaat niet vanzelf goed', in: *Schoolfacilities*, november 2016, p. 4-7.
- Redactie (2018): 'Vernieuwingsagenda Aedes', in: *Aedes Magazine*, 2018, nr. 1, p. 44-48; en nr 4, p. 38-42.
- Redactie (2019): 'Gymzaal van de toekomst', in: *Stadskrant van Rotterdam*, 11 december 2019.
- Redactie (2020): 'Bewegen en leren tegelijk in een prachtige nieuwe gymzaal', in: *Schooldomein*, juli 2020.
- Rijs, J. van e.a. (2013): *MVRDV Buildings*, Rotterdam NAI publishers.

- Rooyackers, E. (2021): 'Kiezen voor samenleven met voormalig daklozen', in: *Aedes Magazine*, 2021, nr. 1, p. 28-31.
- Seghers, A (2012): 'Open Wijksschool Vlissingen', in: *de Architect*, mei 2012, p. 79-83.
- Seydel, O. (2010). 'Der dritte Padagoge ist der Raum', in: Lederer, A. red. et.al, *Raumpilot Lernen*, Ludwigsburg Wüstenrot Stiftung, p. 19-32.
- Seydel, O. (2016). 'Places of Learning and Living. Requirements for Modern Full-Time Schools', in: *Detail. Bauen für Kinder*, p. 8-13.
- Sociaal Creatieve Raad (2021): 'Huishonger'. www.sociaalcreatieveraad.nl/herstelverhalen geraadpleegd 27 oktober 2021.
- Sternheim, J. & Bruijnzeels, R. (2021): *Imagination and participation. Next steps in public library architecture*, Rotterdam nai010 publishers.
- Syngel, K. van (2010). 'Over gepaste onaangepastheid', in: G. Boie red. e.a., *Architectuur in Vlaanderen, jaarboek 2008-2009*, editie 2010, Antwerpen Vlaams Architectuurinstituut, p. 27-57.
- TenW architecten (2020): 'BMV De Auvermoer', in: *Schooldomein*, maart 2020, p. 32-33.
- Tondeur, J., e.a. (2019). *Inspiratiegids voor klasinrichting en scholenbouw*, Leuven, uitgeverij Acco.
- Uje, Lee, red. (2017). C3. *The Place of Museums Neighborhood Sports*, nr. 392.
- Veen, D. van & Steenhoven, P. van der (2021-a): *Werken aan inclusiever basisonderwijs*, Nederlands Centrum Onderwijs en Jeugdzorg.
- Veen, D. van & Steenhoven, P. van der (2021-b): *Werken aan inclusiever voortgezet onderwijs*, Nederlands Centrum Onderwijs en Jeugdzorg.
- Verenigde Verenigingen (2018): *Wegwijzer over het slim delen van schoolinfrastructuur. Voor scholen, lokale besturen en verenigingen*; Brussel Politeia.
- Vereniging Sport en Gemeenten (2018): *Handreiking Sport, bewegen en de Omgevingswet*, Den Haag Vereniging Sport en Gemeenten.
- Verschaffel, B. e.a. (2013). LCI. *Verkenkend onderzoek met betrekking tot de toekomst van de Locale Culturele Infrastructuur*, 2013, Universiteit Gent.
- Verweij, A. & Machiels, J. red. (2007). *Handboek multifunctionele accommodaties voor sport en onderwijs*, Vereniging Sport en Gemeenten.
- Visser, A. e.a. red (2021): *Pronkjewail. Een nieuw scholenlandschap in het aardbevingsgebied in Noordoost-Groningen*, Groningen Weusthuis Associatie.
- Waardenburg, M., Hombergh, S. van den & Bottenburg, M. van (2019), *Bouwen aan maatschappelijke waarden. Publiek-private samenwerking bij multifunctionele sportaccommodaties*, Boom bestuurskunde.
- Wessely, H. (2018). 'Movement permeates the Danish school system', in: *Detail. Zeitschrift für Architektur und Baudetail*, 2018, nr. 9, p. 74-82.
- Wong, L. & Lushington, N. (2019). 'Die Bibliothek im gesellschaftlichen Kontext', in: N. Lushington e.a. *Entwurfsatlas Bibliotheken*, Basel Birkhäuser, p. 10-15.
- Wopereis, W. (2018): 'MFC Doelum in Renkum', in: *de Architect, ARC18 Interieur Award*, november 2018, p. 54-64.
- Wulf architecten (2018). 'Four Primary Schools Built to the House of Learning Principle', in: *Detail. Zeitschrift für Architektur und Baudetail*, 2018, nr. 9, p. 58-63.
- Zwart, B. de (2014). 'Multifunctioneel gebouw dat werkt als een stad. Het Gebouw in Leiden door VenhoevenCS', in: *de Architect*, april 2014, p. 100-107.

COLOFON

MAATSCHAPPELIJK VASTGOED EN PUBLIEKE WAARDE

Deel 1. Trendstudie sociale voorzieningen (2012 – 2022)

In opdracht van

Gemeente Rotterdam

Auteurs

Ruth Höppner, Veldacademie Rotterdam (Hoofdstuk 1)

Dolf Broekhuizen architectuurhistoricus, Rotterdam (Hoofdstuk 2)

Inleiding en conclusie zijn gezamenlijk geschreven.

Eindredactie

Melissa van Amerongen

Ontwerp en productie

Minke Themans

Afbeeldingen

De gebruikte afbeeldingen zijn afkomstig van diverse fotografen. Veldacademie heeft veel moeite gedaan om alle fotografen te achterhalen. Indien de fotograaf tijdens het printen van deze uitgave onbekend was, is de publicatie waarin het beeld eerder gepubliceerd is als bron in de tekst opgenomen. Fotografen kunnen contact met ons opnemen.

Dank

Barbara Pampe en Rob Bruijnzeels waren bereid delen van de tekst van commentaar te voorzien.

Print

2e druk, juli 2023

Veldacademie

Waalhaven Oostzijde 1, 3087 BM Rotterdam

info@veldacademie.nl | www.veldacademie.nl

Disclaimer

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden Veldacademie en de auteurs geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden van dit rapport. Deze uitgave is een interne publicatie voor de gemeente Rotterdam, in het kader van de Bestuursopdracht Vervangingsinvesteringen (2021).

MAATSCHAPPELIJK VASTGOED EN PUBLIEKE WAARDE

Deel 1. Trendstudie sociale voorzieningen (2012 – 2022)

Maatschappelijk vastgoed – door de overheid gefinancierde publieke gebouwen zoals bibliotheken, wijkcentra, scholen en sportzalen – wordt nog te vaak ontwikkeld vanuit een beperkt perspectief: monofunctioneel, vanuit financiële overwegingen, met minimaal toegewezen vierkante meters en eenvoudig in beheer en weinig flexibel. Als een gebouw aan vervanging toe is, wordt meestal niet gekeken naar kansen voor andere opgaves in een gebied. Daardoor worden er soms gebouwen gesloopt of verkocht terwijl ze van grote economische, sociale of culturele betekenis en waarde zijn of kunnen zijn voor een wijk of stad.

Toch zijn er ook veel goede voorbeelden van maatschappelijk vastgoed met meerdere functies en grote lokale betekenis. In deze publicatie beschrijven we diverse van zulke goede nationale en internationale voorbeelden van maatschappelijk vastgoed met grote publieke waarde. We kijken welke publieke waarden met deze voorbeelden zijn gecreëerd en hoe die er in gebouwde vorm uitzien. Het zijn gebouwen of plekken waar veel verschillende mensen van profiteren en waarmee meerdere publieke waarden worden gerealiseerd.

Met deze publicatie willen we onderbouwing geven voor de ambitie om maatschappelijk vastgoed te ontwikkelen met brede publieke waarde. We willen beleidsmakers inspireren door gerealiseerde innovatieve oplossingen in Nederland en in ons omringende landen voor het voetlicht te brengen.